

RUMLAR VE TÜRKMENLER: KARADENİZ İSTİSNASI*

GREEKS AND TURKMENS: THE PONTIC EXCEPTION

Anthony A. M. BRYER

Çeviren: M. Sibel DİNÇEL** - Murat KEÇİŞ***

Bu makele, 1974 Mayıs'ında Dumbarton Oaks'da düzenlenen "The Decline of Byzantine Civilization in Asia Minor, Eleventh-Fifteenth Century" / "Onbirinci-Onbeşinci Yüzyılda Anadolu'da Bizans Medeniyeti'nin Çöküşü" adlı sempozyumda ("Trabzon Meselesi: Bir İstisna" başlığıyla) okunan bildiri ile esasen büyük oranda aynıdır.

"Türkmenler" terimi tanımlamanın gücünü aşıyor; burada terimi temelde göçebe ya da kırsal Türklerden daha öte bir anlamda kullanmadım ve Türkler derken temel olarak yerleşik hayata geçmiş Türkleri kastettim. Bu iddayı doğrulamak üzere iki ek, Panaretos'tan seçilmiş bazı cümlelerin çevirisi ve soyağacı, çalışmaya dâhil edilmiştir. Metinde kaynak göstermeksizin yapılan bir alıntı ya da açıklama ile ilgili bilgiler metnin ek kısmında verilmiştir.

Bu makalenin daktilosu için Bayan Sue Payne'ye ve yokluğumda daktilo edilmiş metni kontrol ettiği için Dr. David Holton'a minnettarım. Makalenin incelenmesi bakımından Profesör Hélène Ahrweiler'e, Profesör Claude Cahen'e ve özellikle de sempozyum başkanı Profesör Jr. Speros Vryonis'e çok müteşekkirim.

Malazgirt Savaşı ile Osmanlıların yükselişi arasındaki dönemde, Anadolu ile ilgili yapılan son çalışmaların belirgin bir özelliği, değişimin etken unsuru olarak Türkmenlere vurgu yapılmış olmasıdır. Prof. Cl. Cahen ve Speros Vryonis Jr.'ın iki mükemmel, birbirinden bağımsız ve tamamen farklı yaklaşımlar içeren analizlerinde özellikle bir dönüm noktası olan 13. yüzyılın

* [Ç.n.] Makalenin orijinali: Anthony A. M. Bryer, "Greeks and Türkmens: The Pontic Exception", *Dumbarton Oaks Papers*, XXIX (Washington 1975), s. 113-151. İngilizce metinde yer alan 'Greek', 'Pontic Alps', 'Pontos' kelimeleri sırasıyla 'Rum', 'Kaçkar Dağları' ve 'Karadeniz' şeklinde tercüme edilmiştir.

** *Yrd. Doç. Dr.* TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü, ANKARA. sibelustr@hotmail.com

*** *Doç. Dr.*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, MUĞLA muratkecis@mu.edu.tr

sonlarından itibaren Batı ve Kuzeybatı Anadolu'da Bizans yönetiminin, kültürünün ve ekonomisinin nihaî çöküşünde Türkmenlerin son darbeyi vurdukları konusunda birleşmişlerdir.¹ Ancak bu yorum ışığında -ki genel anlamda doğrudur- yine Türkmen baskısı altında olup da Anadolu kıyılarında yaşamlarını sürdüren Hıristiyan halkların istisna oluşturan durumlarını açıklamakta zorluk yaşanacaktır. Dolayısıyla Kilikya Ermenileri hem Rüstem'i hem de ilk Karaman Beyi'ni ortadan kaldırmayı başarmış olmalarına karşın, Memlüklere karşı direnememişlerdir.² Diğer bir örnek ise Gürcülerin, Türkmenlerin Kafkasya'ya sızmalarını ve Çoruh Nehri'nden içlere doğru ilerlemelerini durdurmada sürekli bir başarı sağlamış olmalarına rağmen Moğollara karşı dayanamayışlarıdır.³ Ancak, en dikkate değer istinaî durum Karadeniz kıyılarında görülmektedir. Trabzonlular, Türkmenlerin ilerlemesini engelleyerek Selçuklular, Moğollar ve Konstantinopol'deki Bizanslılardan sonra da hayatta kalmayı başarmışlardır.

Türkmenler karşısında Anadolu'nun İyonya ve Bitinya Bizanslılarının başarısız olmasına karşın Ermeni, Gürcü ve Trabzonluların başarılı olmalarının en iyi açıklaması (ki, onbirinci yüzyılın sonlarından itibaren tecrübeyle öğrenilmiştir) şudur: Direniş azminin olduğu yerlerde, yerel otonom yapılar, liderlik veya kimlik bilinci, merkezi siyasi yapının da getirdiği sınırlamalarla harmanlandığında bu yapıyı hiçbir Türkmen aşamamıştır. Bu yüzden Batı ve Kuzeybatı Anadolu'da en önemli Türkmen ilerlemesi, iki büyük merkezi ve

¹ C. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey: A general survey of the material and spiritual culture and history, c. 1071-1330* (London, 1968), s. 307-14; "...Türkmenlerin özgürleşmesi olayının Bizans İmparatorluğu'nun zararına olacak yeni bir genişleme hareketini de beraberinde getirdiği bilgisi çok da şaşırtıcı olmayacaktır (1243'ten sonra). S. Vryonis, Jr., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century* (Berkeley, Los Angeles, London, 1971), s. 194; "İstilâlar, yerleşmeler ve Türkmen akınları Anadolu Yarımadası'nın kaderinde hayati bir rol oynadı. Kahramanlık çağının zirvesinde olan bu göçebe-kırsal-savaşçı toplumun Hıristiyanlar üzerindeki etkisi, Anadolu'nun kültürel değişiminde rol oynayan temel unsurlardan bir tanesiydi."; *Aynı Yazar*, "The Byzantine Legacy and Ottoman Forms", *DOP*, 23-24 (1969-70), s. 251-308. P. Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire* (London, 1963), s. 31; F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-boy teşkilâtı-destanları*, 2. Baskı (Ankara 1972), özellikle s. 327-35; M. Angold, *A Byzantine Government in Exile. Government and Society Under the Laskarids of Nicaea (1204-1261)* (Oxford, 1974), s. 101; "İznik sınırlarındaki Türkmen baskısının 1250'lerden itibaren belirgin biçimde arttığı görülmektedir." Hélène Ahrweiler, "L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317) particulièrement au XIIIe siècle", *TM*, 1 (1965), s. 27.

² Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, s. 110-111, 281-282; *Aynı Yazar*, "Quelques textes négligés concernant les Turcomans de Rûm au moment de l'invasion mongole", *Byzantion*, 14 (1939), s. 133-34; *Aynı Yazar*, "Notes sur l'histoire des Turcomans d'Asie Mineure au XIIIe siècle", *JA*, 239 (1951), s. 340-49; *Aynı Yazar*, "Questions d'histoire de la province de Kastamonu au XIIIe siècle", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 3 (1971), s. 145-158.

³ Vryonis, *Decline*, s. 283-84; W. E. D. Allen, *A History of the Georgian People from the Beginning down to the Russian Conquest in the Nineteenth Century* (London, 1932), s. 95-108.

yerel Anadolu hükümetinin tesadüfi olarak başka hükümetlere dâhil olmalarından sonra gerçekleşmiştir (farklı yollarla ve farklılaşan boyutlarda): Selçuklu Devleti 1243'den sonra Moğollara (daha kesin bir şekilde 1277'den sonra) Nicae (İznik) İmparatorluğu ise 1261'den sonra Konstantinopol'a tâbi olmuştur. Merkezi otoritenin zayıflaması ile pastoral hayatın yaygınlaşması arasındaki ilişki bilindik bir durumdur ve burada asıl şaşırtıcı olan Bizans yönetiminin Batı Anadolu'da buharlaşıp yok olan otoritesi ve 1261'de yerel yönetimini yitirmesinin üzerinden yarım yüzyıl geçtikten sonra Türkmen kökenli yedi beyliğin onun yerini alması değil (1390'lara kadar), o bölgede yerel bir otonomi güderek varlığını sürdüren ve sürdürmeye de azimli olan bir toplumun var olmasıdır: Philadelphia (Alaşehir).⁴

Yukarıda sözü edilen yapının tam tersine, Trabzonlu Büyük Komnenoslar, Gürcü ve Kilikyalı Ermeni yöneticileri gibi yerel ayrımcılığın ve kimliğin temsilcileriydiler. Karadeniz Bölgesi, Anadolu'nun Müslümanlaşmasında gözden kaçan bir bölge olmadığı gibi Trabzon İmparatorluğu da tarihsel bir rastlantının sonucu değildi. Manisalı (Magnesialı) Laskaris Hanedanlığı gibi ilk Büyük Komnenosun da Konstantinopol'ü ele geçirmek istediği doğrudur. Fakat Selçuklular ve bizzat Laskarisler 1214'te bu duruma bir son vermişlerdir.⁵ Bunun küçük fakat önemli bir göstergesi ise Trabzon'un yeni yöneticilerinin kısa zamanda Trabzon katedralini yeniden inşa işine girişerek, burada taç giyme töreni düzenlemeleridir.⁶ Ancak Trabzon İmparatorlarının kendilerini yasal Roma imparatoru gibi lanse etmeleri 1282'ye kadar diplomatik bir sorun olarak kalmıştır.⁷ Fakat Karadeniz Bölgesi'nin özerk yapısı, diğer herhangi bir Batı Anadolu kimliğinin Laskarisleri ve Palaiologosları içine alamamaları gibi, Büyük Komnenosların da elini kolunu bağlamıştır; günümüz ifadesiyle İznik ile Trabzon ilişkisi sözde kalmıştır.

⁴ Ahrweiler, "Smyrne", s. 26-28, 137-138; D. M. Nicol, "Philadelphia and the Tagaris Family", *Neo-Hellenika*, 1 (1970), s. 9-17. [ç.n. Bu konuda yapılmış oldukça detaylı bir çalışma için bakınız Marc Whittow, *The Social and Political Structure of the Meander Region of Western Asia Minor on the eve of the Turkish Invasion*, Unpublished Ph. D. Thesis, III Cilt, Oxford 1987.]

⁵ Nicetas Choniates, *Historia*, Bonn ed. (1835), s. 828, 844-45; H. W. Duda, *Die Seltschukengeschichte des Ibn Bibi* (Copenhagen, 1959), s. 64-68.

⁶ Trabzon'da bulunan Panagia Chrysokephalos büyük olasılıkla 1222'den sonra, o dönemlerde sadece taç giyme tören-ayini için gerekli olan üç arkaik özelliği de içerisinde barındıracak şekilde yeniden inşa edilmişti: Bunlar *metatorion*, vaiz kürsüsü ve galeriydi. Bu iddiamızı, Anthony Bryer-David Winfield'a ait bir sonraki *The Medieval Monuments and Topography of the Pontos* adlı Dumbarton Oaks çalışmamızda belgeleri ile ortaya koyacağız. [Ç.n. Adı geçen bu eser 1985 yılında yayımlanmıştır. Bkz. Anthony A. M. Bryer-David Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, With Maps and Plans by Richard Anderson and Drawings by June Winfield, Volume I-II, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D.C. 1985].

⁷ George Pachymeres, Bonn ed. (1835), I. cilt, s. 520-24.

Anadolu'nun diğer yerlerine hemen hemen hiç benzemeyen Karadeniz, Bizans'ın Araplar ve daha sonra Selçuklular ile olan amansız ve uzun mücadeleleri sırasında neredeyse hiç dokunulmaksızın kalmıştır. Trabzon İmparatorluğu'nun, onüçüncü ve onbeşinci yüzyıllarda Selçuklulara ve Moğollara ne tür bir bağımlılığı olduğu bilinmez, ancak bu bölge istila ya da işgale uğramamış ve Büyük Komnenoslar sadece bağımsızlıklarının son on yılında Osmanlılar ile yüz yüze gelmişlerdir. Hatta onbeşinci yüzyılda bile Trabzonlular yıpratıcı savaşlarla karşılaşmamışlardır. Bu durum, bir bakıma, o tarihe damgasını vuran Karadeniz özerk yapısının gelişimine yardımcı unsur olarak kabul görmektedir.

Karadeniz'deki bu derin yerel esintinin izlerini 820'lerde telaffuz edilen adıyla Haldiya *teması*'nda görmek mümkündür. Haldiya ya da Halt⁸ kelimesi, büyük ihtimalle Urartu kökenlidir. Günümüzde “Dağların diğer tarafındaki insanlar”, bir çeşit “Perateia” anlamına gelmektedir ve hafif alaycı bir tona sahiptir. Trabzon'un birçok köyünün adında hala Halt⁹ kelimesi geçmektedir. Haldiya *teması* yerel kimliğe yönetsel bir ifade kazandırmıştır. Trabzon'un etrafındaki yedi merkezî vadi *banda* olmuş ya da askeri kilise bölgesi biçiminde teşkilatlanarak kendi alt kültürlerini geliştirmişlerdir. Batıdan doğuya doğru oluşan bu yerleşim yerleri büyük olasılıkla şöyle sıralanmaktaydı: Philabonites (Harşit Çayı), Trikomia (Akçaabat-Kalemina Dere), Trebizond (Trabzon), Mazouka Palaiomatrouka (Maçka-Hamsiköy), Gemora (Yomra), Sourmaina (Sürmene) ve Rhizaion (Rize). Bunlardan sadece Philabonites (Harşit Çayı) vadisi tamamıyla Türkmenlere bırakılmıştır; kalan altı vadi askeri üs olma özelliklerini korumayı başarmış ve 1461'e kadar dokuzuncu yüzyıldan kalma idari yapılarını sürdürmüşlerdir. Daha sonra her bir vadi, sırasıyla Osmanlı *kazasına*, sonra *derebeyliğe* ve son olarak da modern yönetim bölgelerine dönüşmüştür. Ortaçağ sınırları ile modern sınırların aynı olması gerekliliği muhafazakârlıktan değil coğrafi zorunluluktan kaynaklanmaktadır.

Sinop 'imparatorluğunun' Roma İmparatorluğu'na dâhil edilmesinden itibaren, onbir ve onikinci yüzyıllarda meydana gelen bazı olaylar Roma ve Bizans yönetimleri döneminde Karadeniz Bölgesi'nin siyasal sınırlarının gizli tutulduğuna işaret etmektedir. Bu sınırlar 2.000 metre uzunluğunda, yoğun yağmur alıyordu ve Rum sömürgeciliğinin sınırlarını gösterir nitelikteydi.

⁸ Haldi, dağların tepelerinde yaşayan Urartu Güneş Tanrısıdır: C. Burney and D. M. Lang, *The Peoples of the Hills. Ancient Ararat and the Caucasus* (London, 1971), s. 159, 163-64. VII. Konstantine doğal olarak bu kelimeye gerçek olmayan bir Chaldea kökeni yakıştırmaya çalışmıştır: *Costantino Porfirogenito, De tematibus*, ed. A. Pertusi, ST, 160 (Vatikan Şehri, 1952), s. 73.

⁹ Aralarından Χάλτ, Ophis'in (Of) son dokuz Hıristiyan köylerinden biridir: I. Parcharides, *Στατιστική τῆς ἐπαρχίας Ὁφείως τοῦ νομοῦ Τραπεζοῦντος, Παρνασσός*, 3 (1879), s. 228. [ç.n. I. Parcharides, “Trabzon Vilâyeti Of Kazası İstatistiği”, *Pamassos Dergisi*, s. 224-232]

Lykos (Kelkit), Amasya ve Şebinkarahisar'da Kekaumenos'un Koloneia'sında yükselen cüsseli *thema* kaleleri savaşmaksızın elden çıkmış, ancak iç kısımlarda yer alan kaleler, geçitler ve Haldiya'daki yedi vadi Türkmen istilalarına dayanmayı başarmıştır. Bu yerleşimler Selçuklular ve Danişmendliler gibi Konstantinapol'e karşı geldiler. Gabraslar, Büyük Komnenosların ataları olarak 1070'den 1140'lara kadar Haldiya'da ilk bağımsız yönetim yapısını kurdular. Haldiya dükü Aziz Theodore Gabras'ın, 1098'de Selçuklulara karşı savaşırken bir din şehidi olduğu doğrudur, ancak Konstantinopolis'e göre o ıslah olmaz bir isyancı gibi algılanırken, daha sonra yazılan destansı bir Türkçe şiirde cesur bir kahraman olarak anlatılmaktadır. *Melik Danişmend-nâme*'de Gabras, bir kahramanlar karışımı olarak nitelenir (Metropid piskoposu gibi). Gabras'ın Amazon kızı (Amazonlar Karadeniz yerlisi olarak bilinirler) Türk olur ve cazibeli bir keşiş kıyafetinde Danişmendlilerin ilgisini çekerek onları Niksar'daki (Neokaisareia) mucizevî Aziz Gregory Manastırına yerleşmeye ikna eder. Fakat büyük olasılıkla Aziz Gregory'nin mal varlığı onun ölümünden sonraki yüzyıl içerisinde miras yoluyla Erzincan emiri Mengücek'e (Danişmend paralarında olduğu gibi, Mengücek paralarında da, Rum ünvanları ve Ortodoks azizlerinin resimleri yer almıştır) ve oradan da 1192'de Danişmendlilerle mücadeleye girişen¹⁰ II. Kılıçarslan'ın veziri Hasan İbn Gavras'a geçmiştir.

Gabraslar ve Büyük Komnenoslar Anadolu'nun yerel yöneticileriydiler. Fakat Palaiologoslar 1261'den sonra artık yerel yönetici değildiler. Bu durum Türkmenlere karşı Karadeniz bölgesindeki yerel direnişin neden canlı kaldığına ve bunun tam tersine Batıdaki direnişin de başarısızlığına açıklama getirmektedir. Ancak yine de bu konu üzerinde daha fazla açıklama yapmaya ihtiyaç vardır. Çünkü diğer bütün tehditler içerisinde en tehlikeli unsur olarak görülen Türkmenlerle bölgede yaşayan Hıristiyan halkın, o bilindik uzun süreli (en geniş sınırlarıyla onbirinci yüzyılla yirminci yüzyıl arası) mücadeleleri de Karadeniz bölgesinde gerçekleşmiştir ki burada, iki taraf da 'galip gelmemişse' eğer, Trabzonlular da Türkmenler karşısında 'yenilmemişlerdi' ve ayrıca burada yaşayan Karadeniz Rumları sayıca üstün konumlarını ve kendi kültürel varlıklarını korumayı başarmışlardı. Fakat burada, içinde bulunulan coğrafi ve ekonomik koşullar, Batı'daki daha karmaşık görüntünün aksine, durumu basite indirgemek için adeta elbirliği yapmıştır; yüzyıllardır dağlarda yaşayan kırsalcı (pastoralist) Türkmenler, rüzgârlı yazlık otlakların-

¹⁰ Irène Mélikoff, *La geste de Melik Danişmend*, I (Paris, 1960), *çeşitli yerlerde*; C. Cahen, "Une famille byzantine au service des Seljouquides d'Asie Mineure," *Polychronion. Festschrift Franz Dölger* (Heidelberg, 1966), s. 145-49; A. Bryer, "A Byzantine Family: the Gabrades, c.979-c.1653", *University of Birmingham Historical Journal*, 12 (1970), s. 164-87; ve A. Bryer, S. Fassoulakis ve D. Nicol, "A Byzantine Family: the Gabrades. An Additional Note," *Byzantinoslavica*, 36 (1975), s. 38-45.

dayken aşağı kıyı bölgelerinde yaşayan Rum tarım köylüleriyle yüzyüze gelmişlerdir ve onları birbirlerinden ayıran sadece bu 500 kilometrelik mesafe olmuştur. Onbeşinci yüzyıl *Dede Korkut* masallarındaki manzarayı (ve daha sınırlı ölçüde *Melik Danişmendnâme*'deki manzarayı) oluşturan bu ıssız nitelikli coğrafi varsayımlar Prof. Xavier de Planhol'un Karadeniz coğrafyasının kırsal tarım ekonomisi hakkında yaptığı son çalışmalarıyla, neredeyse şüphe uyandıracak derecede, birebir örtüşmektedir.¹¹

Karadeniz'i istisna kılan daimi unsurlar son derece açıktır. Antikçağ, Ortaçağ ve Çağdaş Rum yerleşimleri konusunda coğrafya, toprak kullanımı ve iklim güçlü bir şekilde belirleyici rol oynamıştır. Sahil boyunca birbiri ardınca antik Rum ticaret merkezleri ve yerleşim bölgeleriyle, Batı'da Sinop'tan (burada zeytincilik halen devam etmektedir) Doğu'da Batum'a (Bathys) kadar uzanan coğrafya, doğuda 4,000 m. yüksekliğe ulaşan Kaçkar Dağları'yla Euxine'ye [ç.n. Karadeniz'e verilen diğer bir isim] paralel bir şekilde sonlanır. Kıyı bölgelerinin kültürü daima dışarıya açık olmuştur. Dağ sıralarının Anadolu'dan bağımsız kıldığı bu bölgede bulunan Zigana Geçidi ise Trabzon'un ticari zenginliğine katkı yapmıştır. Zigana Geçidi 1250'lerden onbeşinci yüzyılın başlarına kadar açıktı ki bu da Trabzon İmparatorluğu dönemine, Orta Asya'da Moğolların teşkilatlanıp Anadolu'ya gelerek Trabzon kentini dışarıya açılan büyük bir kapı haline getirdikleri döneme, denk gelmiştir. Trabzon-Zigana Geçidi-Tebriz yolu güzergâhı önemli hale gelmiştir ve Büyük Komnenoslar (Konstantinopol'daki Palaiologoslardan farklı bir biçimde) buradan edindikleri ticarî gelirlerini *kommerkion* faturalarıyla belgelemişlerdir; fakat bu güzergâhın Ortaçağ'daki zenginlikleri biraz abartılmaktadır. Gerçekte, Zigana Geçidi'nin son kez olmak üzere tekrar açıldığı 1829-69 yıllarında en verimli dönemini yaşayan bu yol sayesinde Trabzon, İran'ın dışarıya açıldığı önemli bir liman kenti olmuştur. Ancak Süveyş Kanalı'nın açılması ve Samsun'un yükselişe geçmesiyle beraber Trabzon'un zenginlik dönemleri de sona ermiştir.¹²

¹¹ X. De Planhol, "Geographica Pontica", *J.A.*, 251 (1963), s. 293-309; Aynı Yazar, "La signification géographique du livre de Dede Korkut", *J.A.*, 254 (1966), s. 225-44; Aynı Yazar, "A travers les chaînes pontiques. Plantations côtières et vie montagnarde", *Bulletin de l'Association de Géographes Français*, 311-12 (1963), s. 2-12; Aynı Yazar, "Aspects of Mountain Life in Anatolia and Iran", *Geography as Human Ecology. Methodology by Example*, eds. S. R. Eyre and G. R. J. Jones (London, 1966), s. 291-308; Irène Mélikoff, "Les Géorgiens et les Arméniens dans la littérature épique des Turcs D'Anatolie", *Bedi Kart(h)lisa* (bundan sonra *BK* olarak kısaltılacaktır), 11-12 (1961), 27-35 ve Aynı Yazar, "Géorgiens TurcoMans et Trébizonde: Notes sur le 'Livre de Dede Korkut'", *BK*, 17-18 (1964), s. 18-27. [Bu Makale Türkçeye tercüme edilmiştir. Irène Mélikoff, "Gürcüler, Türkmenler ve Trabzon: 'Kitâb-ı Dede Korkut Üzerine'", *Destan'dan Masal'a Türkoloji Yolculuklarım*, Çev. Turan Alptekin, Konstantinopol 2008, s. 27-40. ÇnN.]

¹² W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au moyen-âge* (Leipzig, 1886), II, s. 100 ve G. I. Bratianu, *Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle*, (Paris, 1929),

Kaçkar Dağları'nın güneyinden Ermeni Platosuna kadar dağlık, kuru ve soğuk bir coğrafi sistem vardır. Büyük hayvan üretim çiftlikleri ve kuru tarım yapılan topraklar bölgenin en belirgin özelliğidir. Bu bölgenin insanları tezek yakarlar ve tarlalarını gıcırdayan öküz arabalarıyla sürerler. 1292'de I. Edward'ın *İlhanlı'lara* gönderdiği elçilik heyeti, Kaçkar Dağları'nın arkasında yiyecek fazla birşey bulamamıştı: şarap, yağ, meyve ve yeşil sebze yoktu, biraz hayvansal yağ ile az miktarda et vardı. Heyet gelirlerinin %55'ini ekmek ihtiyaçlarını karşılamak için harcamıştı.¹³

Hemen yandaki bölge olan Kaçkar Dağları'nın zirvelerinde 400-500 kilometrelik bir hat boyunca yer alan otlaklar, Anadolu'nun en iyi otlakları değildi. Otlaklar, 2.000 m yükseklikteki ağaç hattının da yukarılarına doğru uzanıyordu. Bölge yılın dört ayında kar altındayken kıyılarda yaşayan çobanlar kendi köylerine iniyor, Anadolu'lu çobanlar da kışlık otlaklara çıkıyorlardı. Bu yazlık otlaklar *uç* tabir ediliyordu ve Türkmen'ler ve Trabzonlular arasındaki yazlık sınır bu *uç*lardı. Yukarıda söz ettiğimiz İngiliz elçisi bu bölgede bol miktarda taze et ve süt ürünleri satın almıştı. Fakat kırsal alanda fırın olmadığı için ekmek bulamamıştı.

Yazlık otlaklardan kuzeye doğru şöyle bir göz atan Türkmenler, yoğun yağmur bulutlarının altında bir (*ağaç denizi*) görmüşlerdi (Resim 1): Anadolu'nun en fazla yağış alan bu verimli Karadeniz toprakları, aynı Lübnan'da dağlar tarafından korunmuş ormanlık kıyı bölgeleri ve Hazar'ın güney kıyıları gibi, iç bölgelerden buralara yerleşmek için gelen göçmenleri uzun zamandır, doğa nedeniyle, kendisinden uzakta tutmayı başarmıştı. *Dede Korkut* hikâyelerinin 6. sında Turali Bey'in babası *yayla* açıklarından ve Karadeniz'in karanlık vadileri içerisinden Trabzon'a doğru inerken ağaçların arasında pusuya yatmış silahlı adamlara karşı oğlunu uyarır:

Oğul senin varacağın yerin
Dolamaç dolamaç yolları olur

s. 178, diğer konuların yanı sıra arasında Trabzon'daki transit ticaretinin yerli malların çok üzerinde bir önemi olduğunu önde sürer; A. Bryer ise, *The Society and Institutions of the Empire of Trebizond* (basılmamış doktora tezi, Oxford, 1967), I, s. 84-140, aksi bir görüşü savunmaktadır. Ancak XIX. yüzyılda tekrar bir yükselme olduğu şüphe götürmemektedir. Bkz. C. Issawi, "The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900: Rise and Decline of a Route", *International Journal of Middle East Studies*, 1 (1970), s. 18-27, Bu makalede o yazarı bilinmeyen "Trabzon ve İran transit ticareti" ifadesi kullanılmamıştır; *Royal Central Asian Journal*, 31 (1944), s. 289-301. Karadeniz tarihinde kalıcı faktörlerin bir özeti için bkz. A. Bryer, "The Tourkokratia in the Pontos. Some Problems and Preliminary Conclusions", *Neo-Hellenika*, 1 (1970), s. 33-36.

¹³ Bu ve daha sonra *sözü edilen* kaynaklar Rot. Pat.'ın kayıtlarından derlenmiştir. 19 Edw. I, Membrane 11 Public Record Office, London, en ulaşılabilir kaynaktır: C. Desimoni, "I conti dell' ambasciata al Chan d; Persia nel 1292", *Atti della Società Ligure di Storia Patria*, 13 (1884), s. 598-669.

* [Ç.n.Dede Korkut Hikâyelerinin 6.'sı olan bu parça, Muharrem Ergin'in yaptığı çeviriden alınmıştır. Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, 25. Baskı, İstanbul, 2002, s. 126].

Atlı batıp çıkamaz, onun balçığı olur
 Alaca yılan sökemez onun ormanı olur
 Gök ile boy ölçüşen onun kalesi olur
 Göz kakarak gönül alan onun güzeli olur.*¹⁴ En iyisi mi, sen geri dön!

Gerçekten de yazlık otlaklar ve Trabzon arasında, Mesohaldiya (Kavans), Tzanicha (Gümüşhane), Ardasa (Torul) ve Palaiomatrouka'da (Hamsiköy) şaşkırtıcı derecede yüksek inşa edilmiş kaleler bulunmaktaydı ve bu coğrafyanın bu şekilde değiştirilmesinden dolayı rahatsız olacak tek topluluk da Türkmen topluluğu değildi. Eylül 1405'te Clavijo, Hemşin'den (Clavijo, Hemşin'de "Hristiyan olduklarını söyleyen" fakat "hepsi de eşkiya olan" Ermeniler tarafından soyulmuştur) Sürmene *bandomuna* [ç.n.yerleşim yeri] geçmiştir. Clavijo, "Bu memleket Trabzon'un bir ilçesidir, deniz kıyısı boyunca uzanır ve oldukça dağlıktır. Bayır olan kısmının her yeri ormanlarla kaplıdır. Bizim gitmek zorunda kaldığımız yol o kadar kötüydü ki, yanımızdaki eşyaları taşıyan hemen hemen bütün yük hayvanlarımızın canına mal oldu"¹⁵ şeklinde bilgi vermektedir.

Fakat bu eziyetin bir de tesellisi vardı. İngilizler, 1292 yılında Haziran ayının hemen hemen her günü Karadeniz kıyısında şu ürünleri satın alabilmişlerdir: Ekmek, un, şarap, sirke, balık, pirinç, süt, yağ, zeytinyağı, sebzeler, meyveler, fındık, koyun eti, kuzu eti, domuz, tavuk, yumurta, sığır eti, dil, hayvan yemi, şahinler ve (gelecek yıl geri döndükleri zaman) kafeste beslenecek olan bir leopar için sakatat ki İngiliz heyeti Tebriz'den Dover'e kadar bu kafesi sürüklemek zorunda kalmıştı (*İlhan'dan* İngiliz kralına gönderilen garip bir diplomatik hediye; kafes için Trabzon'da yeni bir kilit yaptırmak gerekmişti). Heyet, Karadeniz kıyısında, Erzurum yakınlarında harcadıkları paranın dört kat daha fazlasını harcamış, ancak ekmek faturaları günlük harcama tutarlarının % 5-10'u oranında gerilemişti; şaraba ödedikleri para ise (yabani üzümlerden yapılan Trabzon'un meşhur siyah şarabı) kahramanlıkla geçirilen bir günde, Erzurum yakınlarında ödedikleri miktarın % 36 fazlası gibi rekor bir düzeye ulaşmıştı. Bu, elçiliğe ait bir günlük gıda rejimiydi; sahil bölgelerinin sunduğu yaşam koşulları Ortaçağ standartlarına

¹⁴ Bu kısımlar çevirilerek bir araya getirilmiştir: G. Lewis, *The Book of Dede Korkut* (London, 1974), s. 119 ve F. Sümer, A. E. Uysal ve W. S. Walker, *The Book of Dede Korkut. A Turkish Epic* (Austin, Texas ve Londra, 1972), s. 101. Ayrıca bkz. X. De Planhol, *Les fondements géographiques de l'histoire de l'Islam* (Paris, 1968), s. 223-24; E. Efendi, *Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa, in the Seventeenth Century*, çev. J. Von Hammer, II (Londra, 1834; New York-Londra, 1968), s. 243.

¹⁵ R. Gonzalez de Clavijo, *Embajada a Tamorlán*, ed. F. L. Estrada (Madrid, 1943), s. 245, CXIX; Aynı Yazar, *Embassy to Tamerlane*, çev. G. Le Strange (London, 1928), s. 336. J. P. Fallmerayer, Trabzon ve iç bölgelerinde yeryüzü şekillerinde meydana gelen olağanüstü değişimlerin Karadeniz tarihi bakımından önemini fark eden ilk kişidir: *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt* (Munich, 1827; Hidesheim, 1965), s. 291-94.

göre fevkalade iyiydi ve bu durumu belgeleyen *Vazelon Akta*'larında fakir köylü sınıfının gözle görülür çeşitlilikte ürünler tükettiği anlaşılmaktadır.¹⁶ Ayrıca buradaki halk tezek değil odun yakıyordu ve yılan gibi uzanan vadilerdeki dar kaldırımli 'imparatorluk yollarında'¹⁷ at arabalarını değil yük hayvanlarını kullanıyorlardı. Evler ya kalelerin içlerinde ya da ağaçtan yapılmış, altlarında ahırları bulunan dağ evi şeklinde, çamur ve dam yerine ot kullanılmadan inşa edilmişti. Doğuya doğru gidildiğinde "ağaçlarda ya da *pyrgoi*"da¹⁸ korkunç Mosyonokoiler yaşıyordu; Clavijo aynı bölgede "herbiri Turio adını taşıyan küçük köylerde insanlar yaşamaktadır" der (τυρσίς, tursis; pyrgos). "Bu köylerdeki evlerin duvar işçiliği mükemmeldi ve kimi yerde birkaç ev, diğer bir yerde birkaç ev daha olmak üzere, evler bir arada bulunuyordu."¹⁹ Anadolu'nun yerleşim şekli Kafkaslar'daki düzene benzemesine karşın oradaki durum farklıdır: Bir çekirdek etrafında toplanmamış ve dağınık küçük köy ve çiftlik grupları, yönetim şekli bakımından *choria* adını almıştır; şehir ve kırsal alan arasındaki hane sayısı bakımından çok büyük bir fark vardır. Aynı şekilde kıyı kasabaları da (Kaçkar Dağları'nın kuzeyinde iç kısımlara doğru hiç kasaba yoktur) idarî ve ticarî fayda sağlamaktan öte bir fonksiyona sahip değillerdi; buralar bugün bile pazar kurulan günlerde halâ nüfuslarını ikiye katlamaktadırlar. Batı'nın antik Yunan kolonilerinden farklı olarak, bu şehirler asla sahip oldukları Helenistik yapılarla övünmemişlerdi ki bunlar tiyatrolar, sundurmalar, spor salonları, stadyumlar ve diğer sivil yapılarıdır. Sadece Sinop'ta ve Trabzon'un doğusunda görülen modern cadde düzenlemeleri "Milet" kökenli klasik ızgara tasarımlarının izlerini taşımaktadır. Sinop, Giresun (Kerasous), Tirebolu (Tripolis), Görele Burnu (Koralla), Trabzon ve Rize (Rhizaion) surlarla çevrilmiş şehirlerdir, fakat buralar tam anlamıyla korunaklı yerler olarak nitelendirilemezler. Tehlike baş gösterdiği dönemlerde Karadenizli, sık ağaçlarla kaplı ormanların bulunduğu vadilerde saklanmak yoluna giderdi. 1430'ların başlarında Erdebil'li Şeyh Cüneyd Trabzon'u kuşattı;* Büyük Komnenos IV. Ioannes, bu kuşatma sırasında

¹⁶ Th. Ouspensky ve V. Bénéchévitch, *Actes de Vazelon. Matériaux pour servir à l'histoire de la propriété rurale et monastique à Byzance aux XIII-XV siècles* (Leningrad, 1927), birçok yerde. Profesör N. Panayiotakis ve A. Bryer, Leningrad ve Ankara sicillerine dayanarak *Vazelon Akta*'larının yeni bir baskısını hazırlamaktadırlar. [Ç.n. Bu Akta'lar halen yayımlanmamıştır.]

¹⁷ *Vazelon Acts*, 1344 yılına ait No: 100.

¹⁸ Strabo, *Geographia*, XII.^{III}¹⁸.

¹⁹ Claijo'de, *söz edilen yer*; A. Bryer, "Some notes on the Laz and Tzan", Bölüm: 1, *BK*, 21-22 (1966), s. 181; Bölüm: 2, *BK*, 23-24 (1967), s. 168.

* [Ç.n. Burada Şeyh Cüneyd'in Trabzon üzerine düzenlediği seferin 1430 tarihinde gerçekleştiğini öne süren A. Bryer, daha sonra D. Winfield ile beraber yazdığı kitapta bu görüşünden vazgeçerek seferin 1456-1458 yılları arasında başka bir tarihte meydana geldiğini iddia etmiştir. Bkz. Anthony A. M. Bryer & David Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, 2 Cilt, Washington 1985, I, s. 154-155. Ayrıca bu konu hakkında yazılan makaleler için bkz. Rustam Shukurov, "Şeyh Cüneyd Safevî'nin Trabzon Seferi (M.

başkentinde sadece 50 kişinin kaldığına şahit olmuştu; 4.000 vatandaşı adeta eriyip yok olmuştu. İoannes Lazaropoulos kenti terk edenleri “karı gibi korkaklar ve vatan hainleri”²⁰ olarak nitelemiştir. Fakat bu insanlar ne yaptıklarını çok iyi biliyorlardı. 1832’de 7.000 kişiden oluşan Osman Paşa’nın ordusu önemli ve isyankâr bir şehir olan Sürmene’yi ele geçirdiği zaman bütün halk muzaffer bir edayla Trabzon’a geri getirilmişti ve bu halk sadece üç yaşlı kadın ve bir küçük çocuktan ibaretti.²¹ Surlarla çevrilmiş olan bu kıyı kentleri, Türkmenlere asla İyonya’daki zenginliği sunmamıştır. Dolayısıyla Türkmenler kıyı şehirlerinden bir tanesini bile uzun süreli ele geçirememişlerdir.

Kara Veba ya da “Anı” ölümlerden sonra, Tafur’un Trabzon’un nüfusu ile ilgili verdiği 4.000 rakamı kanımca çok düşük değildir, fakat şurasını unutmamak gerekir ki sözü edilen yer 200.000-250.000 kişinin yaşadığı küçük bir imparatorluğun başkentiydi.²² Dolayısıyla Karadeniz Rum toplumunun gücü taşra kaynaklıydı; kırsal bölgelerde bulunan yedi adet *banda* kaynaklıydı; köy cemiyetleri (onbeşinci yüzyılda kırsal nüfus hâlâ *allelengyon** ödüyordu) kaynaklıydı; “barışı sağlayan ihtiyar heyetleri” kaynaklıydı; kendi yerel savunma sistemleri kaynaklıydı; *pronoia*’larının** çok geniş çiftlikleri kapsamaması ya da *paraiikoi*’larının*** (Vazelon Manastır kayıtlarında

1456/H. 860)”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, çev. Murat Keçiş, Sayı: 9 (Güz 2010), s. 145-156; Feridun Emecen, “Şeyh Cüneyd ve Akçaabat Trabzon Seferi Güzergâhı”, *Dünden Bugüne Akçaabat Sempozyumu*, 26-28 Nisan 2013 Akçaabat-Trabzon.].

²⁰ Laonicus Chalkokondyles, Bonn ed (1843), s. 462-66.

²¹ Public Record Office, London, FO 524/1; A. Bryer, “The Last risings and the downfall of the Pontic Derebeys, 1812-1840”, *BK*, 26 (1969), s. 203.

²² Michael Panaretos, *Περὶ τῶν μεγάλων Κομνηνῶν*, ed. O. Lampsides, *’Αρχ. Πόντ.*, 22 (1958), s. 68, 74, 80; G. Villani, *Histoire florentine*, Muratori, *RerItalSS*, 13 (Milan, 1728), s. 964; Pero Tafur, *Travels and adventures, 1435-1439*, çev. M. Letts (London, 1926), s. 131; M. T. Gökbilgin, “XVI. Yüzyıl başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi”, *Bellekten*, 26 (1962), s. 295; Bryer, “Tourkokratia”, s. 36-41.

** [Ç.n. **Allelengyon* (ἀλληλεγγυον): Toprak vergisi; kelime anlamıyla “karşılıklı güvence”, Bizans’taki küçük çiftçi topluluklarının vergi ödeme konusunda devlete karşı ortaklaşa sorumlu oldukları sistem; XI. yüzyılın başlarında II. Basileios zenginleri, yoksulların vergi borçlarından sorumlu kılmıştı. Bu sistem daha sonra III. Romanos tarafından lağvedildi. Bkz. “Allelengyon”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I. Cilt, s. 69; ***Pronoia* (πρόνοια): Sözlük anlamıyla “hediye” ya da “hibe”, devlete ait toprakların askerlik hizmeti karşılığında bireylere tahsis edildiği hibe sistemi; *pronoia* sistemi, *pronoia*’ların topraktan kazanç elde etmelerini sağlarken, devletin toprak üstündeki egemenliğinin kaybını önliyordu. Bkz. “Pronoia”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III. Cilt, s. 1733-1734; ****Paroikos* (παροικος): Kiracı çiftçiler; özellikle 10. yüzyıl ve sonrasında hüküm süren büyük arsa sahipliği düzeni bağlamında kullanılır. *Paroikoi* bazen Bizans serfleri olarak adlandırılırdı ve ****Paroikoi* zaten kendilerine ait olmayan topraklara bağlı oldukları için bu yaklaşım tümüyle yanlış değildi. *Paroikoi*’yi kendi topraklarının sahibi olan özgür köylülerden ayrı tutmak gerekir; 13. yüzyıldan itibaren neredeyse tüm köylüler *Paroikoi* statüsündeydi. Bkz. “Paroikos”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III. Cilt, s. 1589-1590].

²³ A. Bryer, “Rural Society in the empire of Trebizond”, *’Αρχ. Πόντ.*, 28 (1966), s. 152-60.

geçmeyen terimdir) sayısının çok olmaması kaynaklıydı. Çünkü bir zamanlar buralarda Bizanslı küçük çiftlik sahibi beyler ya da bağımsız köylüler yaşamış olabilir. Trabzon kırsal toplumunun Türkmenlere ve Türklere karşı “ön saflarda” yaptığı mücadelelerini göstermesi bakımından Maçka (Matzouka) *bandomunun* tahmini nüfus sayılarına bakılabilir. Aşağıdaki rakamlar tahmini olmakla beraber oldukça güvenilirdir.²⁴

Tarih	Choria (Karye ?)	Hıristiyanlar	Müslümanlar	Hıristiyan %
1520'ler	57	12.080	1.655	% 86
1920'ler	70	16.525	5.335	% 76

Aynı dönemdeki Türkmen nüfusu hakkında daha az bilgi vardır. 1348’li yıllardan önce el-Ömeri, Canik Beyi Nureddin Hamza’nın emrine 7.000 atlı ve daha fazla sayıda yayadan oluşan bir ordu sunar; Panaretos ise 1386 yılında Limniya’lı Taceddin’in emrinde 12.000 adamın bulunduğunu ifade eder ve Clavijo, Haldiya’lı (I.?) Altamur’un 1404’te 10.000 atlı adama sahip olduğunu kaydeder.²⁵ Buna karşılık, 1365’te Ak-Koyunlu emirine güç gösterisi yapmak üzere yaya ve atlılardan oluşturulmuş kayıtlardaki en büyük Trabzon ordusu 2.000 kişiden biraz daha fazladır. Ancak bu göreceli sayılar yanlış anlamalara yol açabilir, çünkü Büyük Komnenoslar sefere çıktıkları zaman yanlarında götürdükleri asker sayısı toplam nüfusun belki de % 1’ini temsil ederken, Türkmen’ler sürekli hareket halinde olduklarından, bu toplum içerisindeki ordu ile halkı birbirlerinden ayırt etmek olanaksızdı. 1520’lerdeki Müslüman yerleşimi (Türkmen olması gerekmiyor) Maçka’da (Matzouka) olduğu gibi Karadeniz kıyılarında da azdı. Büyük olasılıkla demografik açıdan Trabzonlu’lar kıyı bölgelerinde çoğunluğu oluşturmaktaydılar.

Buraya kadar, kolaylıkla anlaşılması bakımından, arka planda Planhol’un üç coğrafi ve ekonomik bölge tanımlaması -ki buna göre kıyıların Trabzonlu’lara, dağlık bölgelerin Türkmen’lere ait olduğu ve aradaki yazlık otlakların da “uç” olduğu öne sürülmektedir-üzerine Karadeniz’in özerk

²⁴ Gökbilgin, “Trabzon”, s. 314-18; Chrysanthos (Philippides) Metropolitan of Trebizond, ‘Η Ἐκκλησία Τραπεζούντος, Ἀρχ. Πόντ., 4-5 (1933), s. 791-96; G. Zerzelides, Τοπωνυμικό τῆς Ἄνω Ματσούκας, Ἀρχ. Πόντ., 23 (1959), s. 91-93. Rakamların her iki grubu da aileler ya da hane sayılarıdır; bu rakamlar beş ile çarpılarak verilmiştir. Osmanlı rakamları, Padişaha ait olan İlaksa Köyü’nün sayımını kapsamaaktadır. Prytanis Vadisinde yaşayanların 1920 yılındaki rakamlara göre (Vazelon’da vadinin dışında yer almaktadır) % 88’i Rum ve Panagia Vadisinin (Sümela kayıtlarında) % 89’u Rum olarak gösterilmektedir. Günümüz Maçkası, 76 yerleşim alanını kapsamaktadır

²⁵ Şihabeddin Abu’l-Abbas Ahmed bin Yahya İbn Fadlulllah el-Adavi, el-Ömerî, çev. M. Quatremère, “Notice de l’ouvrage qui a pour titre: Mesalek Alabsar fi Memalek Alamsar (Mesalikü’l-Ebsâr) Voyage des yeux dans les différentes contrées”, *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque du Roi et autres bibliothèques*, 13 (1838), s. 363-64; Panaretos, ed. Lampsides (dipnot 22’de sözü edilen), s. 76, 80; Clavijo (dipnot 15’te sözü edilen), çev. Le strange, s. 109, ed. Estrada, s. 73.

yapısı ve direncinin nedenleri verilmiştir. Sözü edilen bu yerleşim modeli Anadolu'dan çok Karadeniz Bölgesi'nde daha iyi gözlenmektedir. Ancak değişken olan²⁶ bu durumun bazı karmaşık taraflarını da burada açıklamakta,

²⁶ De Planhol'un analizinin kısmen dayandığı iki yanlış anlaşılma, derhal düzeltilmelidir: (1) Kıyı bitki örtüsü olan fındıklıklar büyük oranda XIX. yüzyılda ortaya çıkmamıştır. Bu bitki örtüsü Ortaçağ'dan beri vardır. (Devletin fiyat politikalarını sabitlemesiyle) Fındık bahçelerinin son yirmi yılda büyük oranda genişlemesine ve günümüzde bazı bölgelerde tek tip üretim tehlikesi baş göstermesine rağmen, tarihi birçok belge Trabzon İmparatorluğu'nda fındığın önemli bir ihraç maddesi (başlıca ürün değilse de) olduğuna dair bizlere birçok kanıt sunmaktadır. Vazelon Akta'larında ceviz ağaçlarından sık sık bahsedilmektedir ve 1292 Haziran'ında (sezonu olmamasına rağmen) İngiliz elçisi ceviz satın almıştır. Fındık hasadı ve kurutulması Ağustos sonunda ve Eylül başında yapılmaktadır (ve günümüzde Karadeniz Bölgesi'nde bir suç dalgasını da beraberinde getirmektedir [Ç.n. Fındık hırsızlığı kastedilmektedir]). 17 Eylül 1405 tarihinde Clavijo, Platana'dan (Akçaabat) Pera'ya giden fındık yüklü bir Cenova gemisi yakalamıştır. 1418'de IV. Aleksios, Cenova'ya ödemek zorunda kaldığı yüklü miktardaki tazminatı fındıkla ödemiştir. Bu yüzyılın sonuna doğru Barbaro şunları kaydetmiştir: “[Ç.n.Trabzon'un] ormanları Apulia'dakiler gibi [ç.n. İtalya'da bir bölge] aynı çeşitlilikte birçok ceviz ağaçlarıyla doludur.” Κάρινα Ποντικής'nin kaydedilen ilk ihracatı İskenderiye'ye gönderilen bir mal ile M.Ö. 259 yılına aittir; Novgorod'da bulunan 135 ceviz büyük olasılıkla Karadeniz'den gelmiştir; Matzouka'nın (Maçka) diğer bir adı da Karydia'dır (Cevizlik); ve gerçekte fındık için kullanılan Türkçe kelime (*fındık*) da Pontos kelimesinden türetilmiştir. (2) De Planhol'un, deniz seviyesinden 2,000 metre yükseklikte sınıra yakın, ağaçsız tepelerin hemen altında ve Ordu'nun (Kotyora) kuzeyinde ve aynı şekilde diğer bölgelerde bulunan terkedilmiş Rum köylerini en ufak bir şekilde antik dönemlere tarihlendirmesi ve dolayısıyla şu anki durumu, Türk göçebe yaşantılarının geçmişteki Rum tarımı üzerindeki nihai zaferi olarak değerlendirmesi hatadır. Bu çekirdek köyler (vadilerdeki Ortaçağ ve daha eski dönemlere ait yerleşim biçimlerinin tersine), 17. yüzyılın sonlarından itibaren, derebeylerin daha iyi durumda olan kıyı topraklarının kontrolünü ele geçirmelerinden itibaren, dağlara doğru kaçmaları sonucunda kurulmuştur. Böylece Santa ve Kromni dağ köyleri ve Ardaşa'nın (Torul) Güneybatısındaki yerleşim yerleri büyümüştür ki, buralar aslında kıyıdaki Platana (Akçaabat) ve Sourmaina'dan (Sürmene) türemiştir. Planhol tarafından incelenmiş olan Çambaşı civarındaki bölgede bulunan eski Rum köylerinin kuruluşları, belki de daha yeni zamanlarda gerçekleşmiştir; 19. yüzyılda Ordu'nun kurulmasıyla bile bağlantılı olabilir. Bu topluma ve 19. yüzyıldan öncesine ait anıt eser bulamadım ve bu yüzden Planhol'un orijinal betimlemelerinin İngilizce karşılığında, [ç.n. Fransızca'daki] “Anciens villages grecs/Rumlara ait antik köyler” tanımlamasının, “Ancient Greek villages/Antik Yunan köyleri” olarak geçmiş olması talihsizliktir. Bkz. De Planhol, “Chaînes pontiques” (dipnot 11'de sözü edilen), s. 3; Aynı Yazar, “Aspects” (dipnot 11'de sözü edilen), s. 299; Clavijo, ed. Estrada, s. 245; çev. Le Strange, s. 336; N. Ioarga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle*, I (Paris, 1899), s. 274; M. W. Thompson, *Novgorod the Great* (London, 1967), s. 6-7; Iosafat Barbaro, *Viaggi fatti da Vinetia alla Tana, in Persia, in India, in Constantinopoli* (Venice, 1546), s. 48' [Ç.n. Bu eserin Türkçesi için bkz. Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, Çeviri ve Notlar: Tufan Gündüz, İstanbul 2005, s.103.]; D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor* (Princeton, New Jersey, 1950), II, s. 1073-74; Bryer, “Tourkokratia”, s. 45-47; Selina Ballance, A. Bryer ve D. Winfield, “Nineteenth-century Monuments in the City and Vilayet of Trebizond: Architectural and Historical Notes”, bölüm 1, *Αρχ. Πόντ.*, 28 (1966), s. 268-73; A. Bryer, a.g.e., bölüm 2, *Αρχ. Πόντ.*, 29 (1968), s. 108-9; A. Bryer ve D. Winfield, a.g.e., bölüm 3, *Αρχ. Πόντ.*, 30 (1970), s. 237, 375; A. Bryer, Jane Isaac ve D. Winfield, a.g.e.,

her bir Karadeniz Türkmen topluluğunu ayrı ayrı betimlemekte ve Trabzonlu'ların ve Türkmen'lerin uzun süren ortak yaşamlarının birbirleri üzerindeki etkilerini analiz etmeye başlamakta fayda vardır.

Büyük Komnenoslar'ın ortaya çıkmalarından ve Danişmend'lerin Selçuklu hâkimiyetine girmesinden onbeş yirmi yıl sonra (Anadolu'nun diğer bölgelerinde de olduğu gibi) belli bir birleşme ve bir arada varolma dönemi vardır. 1 Kasım 1214'te Selçuklu'lar, Sinop'u Trabzonlulardan aldıklarında, şehrin surlarını yeniden inşa etmiş ve şehrin akropolisine iki dilde olayı anlatan büyük bir kitabe dikmişlerdi. Bu yazıtın 'Selçuklu' mimarının adı Sebastos ve 'Selçuklu' valisinin adı Hetum idi. Trabzonlular 1260'larda Sinop'u tekrar ve son kez ele geçirdikleri zaman, yönetici olarak Gabras ailesinden birisini atamayıp da ne yapacaklardı? Ne de olsa Keykubad, 1234'te Papa IX. Gregory ve İmparator II. Frederick'e bir elçi göndermek istediği zaman da Gabras ailesinden birisini seçmişti.²⁷

Amisos (Samsun) ise daha sonraları Rumların ve Türklerin beraber yaşadıkları ilginç bir kent görünümü arz etmiş olmalıdır. Cenovalılar ve Aydınolu emirleri İzmir'de zaten karşı karşıya kurulmuş olan kalelerinde yüzyüze yaşıyorlardı,²⁸ fakat Amisos'ta deniz kıyısında beş kilometre boyunca uzanan dört ayrı şehir kurulmuştu. Bu şehirlerinden üçünün surları vardı, bir tanesi ise büyük olasılıkla korumasız durumdaydı. Ancak düzen düşkün Osmanlılar bu duruma bir son vermişlerdir. Doğudan batıya doğru uzanan kıyıda sırasıyla Cenova Kalesi ve Simisso imalathanesi; Samsun'daki Türk köyü (sonradan onlara bir kale verilmişti), Rum Amisos (ki bina sonradan

bölüm 4, 'Αρχ. Πόντ., 32 (1973), s. 177-79, 254; I. D. Saltzes, *Χρονικά Κοινώπων* (Selanik, 1955), s. 23-24.

²⁷ Duda, İbn Bibi (dipnot 5'te sözü edilen), s. 64-68; A. Papadop(o)ulos-Kerameus, *Fontes Historiae Imperii Trapezuntini* (bundan sonra *FHIT* olarak kısaltılacaktır), I (hepsi yayımlanmış) (St. Petersburg, 1897; Amsterdam, 1965), s. 117-118, 131; E. Blochet, "Note sur quatre inscriptions arabes de l'Asie Mineure et sur quatre inscriptions du sultan Mamlouk Kaitbay", *Revue sémitique d'épigraphie et d'histoire ancienne*, 6 (1898), s. 75 vd., fakat N. Kuruoğlu, "Sinop" N. Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, I (Ankara, 1959), s. 280-91, bu işin mimarı olarak da, 1227 yılında Alanya tophanesinin planını yapan (Aleppo'lu) Halepli Abu Ali İbn Abir-Rakka el-Kettani'nin ismini verir. N. A. Bees, "Die Inschriftenaufzeichnung des Kodex Sinaiticus Graecus 508 (976) und die Maria-Spiläotissa-Klosterkirche bei Sille (Lykaonien), mit Exkursen zur Geschichte der Seldschukiden-Türken, *TFByzNgPhil*", 1 (Berlin, 1922), s. 53-54 (Grekçe metin için); Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, s. 122-23; Vryonis, *Decline*, s. 197, 236; C. Cahen, "Le commerce anatolian au début du XIIIe siècle", *Mélanges... Louis Halphen* (Paris, 1951), s. 91-101; Aynı Yazar, "Quelques textes" (dipnot 2'de sözü edilen), s. 138. Pontik-Arapça-Grekçe yazılan ve bildiğim diğer tek bir kitabe Sinop kaynaklıdır; 1641 tarihlidir, "Balat Kilisesi"nde bulunmaktadır; daha sonra gelen Karamanlılara ait kitabelerin yokluğu farkedilmektedir; Maria G. Nystazopoulou, *Ἡ ἔν τῃ Ταυρικῇ Χερσονήσῳ πόλις Σουγδαία ἀπὸ τοῦ ΙΓ' μέχρι τοῦ ΙΕ' αἰῶνος* (Athens, 1965), s. 120, giriş s. 17; Bryer, "Gabrades", s. 181, dipnot 15; G. Golubovich, *Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa e dell' Oriente francescano* (Florence, 1906-27), II, s. 298-99; Bryer, "Gabrades", s. 181 (dipnot 12).

²⁸ Ahrweiler, "Smyrne", s. 41.

eskiyerek çökmüştür. 1363'te Trabzonlu Büyük Logothete George Scholaris'in hangi Aminosos'a sığındığı açıklık kazanmamıştır); ve en son olarak da büyük olasılıkla akropolisi terk edilen klasik Aminosos yer almaktaydı. Havza Beyliği güney yolunu kontrol altında tutuyordu, ancak bölgesel olarak sözü edilen her bir beyliği ayırdedecek bir renkle haritada göstermek hiçbir yarar sağlamayacaktır.²⁹

Ayrıca bu yörede kültürel etkileşimin de bazı izlerine rastalamaktayız. 1222-23'de Erzurum Meliki Mugiseddin Tuğrulşah (Kılıçarslan'ın oğlu) Trabzon'a yaptığı seferden sonra, Büyük Komnenos I. Andronikos Gidos'un bir çeşit vasalı haline gelmiş ve kendisine Trabzon'daki bir manastırın gelirleri bağışlanmış olabilir.³⁰ Ayrıca Büyük Komnenos I. Manuel'in himayesindeki Aya Sofya kilisesinin sarkıt dekorasyonu, kolonlar, sütun başlıkları ve rölyeflerde kullanılan diğer eklettik (Selçuklu, Ermeni, Bizans, klasik) unsurlar, uyumlu bir kültürel karmaşaya işaret etmektedir.³¹ Sivas emîrinin karısının Trabzon'a kadar kötü ruhlar tarafından takip edilip, yardım için Aziz Athanasios'un türbesine (867-86 yılları arasında metropolitlik merkezidir) ve kendi eski manastırı olan Aziz Fokas'a sığınması da Manuel döneminde (1238-63) gerçekleşmiş olabilir. Bu da Exorcist/cin çıkaran rahip efsanesinin kaydedilen son mucizesidir.³²

²⁹ Panaretos, ed. *Lampsides*, s. 75; Çevre, Bryer ve Winfield tarafından hazırlanmakta olan çalışmada (dipnot 6'da *sözü edilen*) betimlenecektir. J. Schiltberger 1402 yılında Rum kenti düştükten sonraki durumu tanımlar: "Samsun aslında, surları birbirinden aşağı yukarı bir ok atımı uzaklıkta kurulmuş iki şehirden oluşmaktadır. Şehrin birinde Hristiyanlar, Cenevizliler, diğerinde ise çevredeki toprakların sahibi olan kâfirler [ç.n. Müslümanları kastediyor] yaşar." Schiltberger, iki şehir arasında deniz yılanları ve engerekler arasındaki savaş efsanesinden bahseder. Bu hikâye belki de İtalyan denizcileri ve toprağa sıkıca bağlı Türkler'in kinayeli bir hikâyesidir: J. B. Tefler, *The bondage and travels of Johann Schiltberger, a native of Bavaria, in Europe, Asia and Africa, 1396-1427* (London, 1879), s. 12. [Ç.n. Bu seyahatname dilimize Turgut Akpınar tarafından kazandırılmıştır. Bkz. Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, çev. Turgut Akpınar, İstanbul, 1997, s. 49-51].

³⁰ Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, s. 125; Papadopoulos-Kerameus, *FHIT*, I, s. 131.

³¹ Tanımlamalar için bkz. *The Church of Haghia Sophia at Trebizond*, ed. D. Talbot Rice (Edinburgh, 1968), Resim: 9A, 9B, 10A, 10B, 21E, 21F, 22D, 23A-D, s. 12-53; Ayrıca bkz. J. M. Rogers, "Recent Work on Seljuk Anatolia," *Kunst des Orients*, 6 (1970), s. 153-161. Heykeltıraşlık ve mimari tarzlarda yaşanan etkileşim Rumlar arasında değil, ağırlıklı olarak Ermeniler ve Selçuklular arasında görülür. Tamara Talbot Rice'in, Ayasofya'nın 1243'deki Köseadağ Savaşı'ndan sonra buraya sığınan Selçukluların eseri olduğu önerisi pek inandırıcı gözükmemektedir: "Decorations in the Seljukid Style in the Church of St. Sophia at Trebizond," *Gedachtnisschrift Diez*, (Konstantinopol 1963), s. 87-119.

³² Kanıt olanak dâhilinde önemlidir. Fakat bazı kanıtlar doğrudan güvenilirliklerini yitirseler de gerçek olduklarına dair tartışmalar sürmektedir ki burada ayısını yapacağız (1) Aziz Athanasios'lu Synaxarion için net bir şekilde geç bir tarih verilmiştir, fakat kendisi erken dönem Rum kaynaklarından bilinmektedir. En azından ölümünden sonra 1318'de Trabzon'da büyük saygı gösterilen türbesi, umulmadık bir kaynak tarafından da doğrulanmaktadır: Odoric de Pordenone'nin kayıtlarında O.F.M.'ye "kent kapısı üzerinde Athanasios'un bedeni

gösterilmiştir” (Odoric’in referansları oldukça dikkatli kullanılmalıdır, fakat onun Karadeniz kıyıları hakkındaki giriş paragrafları -ki Orta Asya masallarını aldığı yer burası bile olabilir-yeterince güvenilirdir ve hatta Zigana’daki 4,000 evcilleştirilmiş “keklik” hikâyesi bile, Eylül’de *sözü edilen* yerde bitkin ve inanılmaz sayıdaki bildircin sürüsünün göç ettiği sırada gökyüzünün kararmasına şahit olmuş birisi için inanılması mümkün bir olaydır.) Daha sonra John Mandeville, “İskenderiye piskoposu Aziz Athanasius Trabzon’da yatar ki kendisi QVIQVNQVE VVLT ilahisini yazmıştır” diyerek Odoric’in sözlerini daha da süslemiştir. Büyük Aziz Athanasios’un (doğal olarak) Trabzon ile hiçbir bağlantısı yoktur; sadece aziz mertebesine yükseltilmiş olan şehrin yerlisi diğer Athanasios, Athonite, onun [ç.n. Athos Dağındaki Manastır] Büyük Lavra’sına gömülmüştür. Dolayısıyla Odoric (ve Mandeville) burada bir cinci rahibi kastetmiştir. Çünkü kayıtlardaki Synaxarion, büyük olasılıkla emirin karısının gelişinden sonra, vücudunun Aziz Fokas Manastırına transfer olduğunu açıklar ve Odoric onu kutsal sayar ve belki de bu olay, Rum başpiskoposluğuna ait kutsal emanetlerin bir Osmanlı kent kapısının üzerinde bulunmasının uygun olmayacağı 1461 yılından sonra, gerçekleşmiştir: ancak gerçekten de günümüzde kalenin kuzey-doğusuna doğru Limniyalılara ait Aziz George kapısının üzerinde bir şapel ya da mabet görünümünde bir yapı yer almaktadır. (2) Aziz Fokas Manastır, belki de "του Διάπλου", Kordyle’deki Manastır ile karıştırılmaması gereken ve belki de 980 yılında gönderme yapılan manastır olabilir. Ayrıca manastırın Trabzon’a gidiş-geliş mesafesinde olması gerekir ki, bize söylenenlere göre Aziz Athanasios Trabzon’da hafta sonu katedral ayin hizmeti veriyordu. Bir 19. yüzyıl Trabzon’lu okul müdürü ve antika meraklısı olan Ioannides, Aziz Fokas Manastırını günümüz Trabzon Havaalanı ve Karadeniz Teknik Üniversitesi’nin güneyinde bulunan Hotz-Kymena eyaletinde bulunan harabeler olarak konumlandırmaktadır. Yazar bu konumlandırması hakkında herhangi bir açıklama yapmaz, ancak onun yönergeleri 1973 yılında beni Hoşmeşalos yakınlarında kısmen kaya-kesimli bir kiliseye (duvarları resimlenmiş, belki de 14. yüzyıla ait) yönlendirir; burayla ilgili bilgiler Bryer ve Winfield’in çalışmasında yayımlanacaktır. Synaxarion, Τζαμπύρου’da demir zengini bir eyaleti bu manastıra verir; Sourmaina’nın (Sürmene) doğusunda Çamburnu diye bir yer vardır, fakat Yason Burnu’nda Chalybian’ın demir zengini topraklarında yer alan Çamburnu’nun burası olması daha büyük bir olasılık gibi gözükmektedir. (3) Synaxarion, emirin karısının hangi Büyük Komnenos Manuel’in döneminde geldiğini açıklamaz. II. Manuel 1332’de oldukça kısa bir dönem iktidar olmuştur; III. Manuel’in döneminde (1390-1417) Sivas, Moğollar tarafından harap edilmişti. Bu yüzden ben de diğer bazı yorumcuların peşi sıra, bu ziyaretin daha meşhur olan I. Manuel (1238-63) döneminde gerçekleşmiş olduğunu düşünüyorum. (4) Eğer bu böyleyse ve diğer alıntılanan göstergeler de Synaxarion’u ciddi olarak dikkate almak gerektiği konusunda yeterli ağırlık arz ediyorsa, emirin karısının hikâyesinin de 13. yüzyıl sonlarındaki Sivas’ın kültürel ortamını yansıttığı söylenebilir ki bu ortam Manuel’in Trabzon’undan bile daha kaşıkta. 1271/72’de inşa edilen üç şahane *medrese* arasından, Gök Medrese, Rum Kaluyan al-Qunawi tarafından tasarlanmıştır; Buruciye ve Çifte Minare’de ise Ermeni etkileri görülmektedir. Aynı yerde yaklaşık sekiz yıl sonra bir Fransisken evi inşa edilmiştir. Emirin karısı Müslüman Türk olMayabilir. Gelin adaylarından bir tanesi Manuel’in hâkimiyetinin son yıllarında büyük olasılıkla Şemseddin Cüveyni (Sivas’taki Çifte Minare’nin hamisi) ile evlenen Kafkasyalı Khoshak Mkhargrdzeli olabilir. A. Papadopoulos-Kerameus, “Συμβολαί εις τήν ιστορίαν Τραπεζούντος”, *Viz. Vrem.* 12 (1906), s. 138-41; F. Halkin, *Auctarium Bibliothecae Hagiographicae Graecae*, SubsHag, 47 (Brussels, 1969), s. 194, no. 2047t; A. W. Pollard, *The Travels of Sir John Mandeville, with three narratives in illustration of it...* (London, 1900; New York, 1964), s. 98, 326; Papadopoulos-Kerameus, *FHIT*, I, s. 53, 47, 58, 120; K. Lake, *The Early days of monasticism on Mount Athos* (Oxford 1909), s. 103; S. Ioannides, *Ιστορία καί Στατιστική Τραπεζούντος καί τής περί ταύτην χώρας* (Constantinople, 1890), s. 239; Chrysanthos, *Ἐκκλησία*, (dipnot 24’te *sözü edilen*), s. 217-21; A. Bryer, Isaac ve Winfield, “Nineteenth-century Monuments”, bölüm 3 (dipnot 26’da *sözü*

1243'deki Köseadağ Savaşı'ndan (Selçuklular ve Anadolu'daki müttefikleri Moğollara yenilmişti) sonra pek bir değişiklik yaşanmamış, ancak asıl değişiklikler 1277'den sonra (Moğolların Anadolu'daki haraçgüzârları Memlukları durdurmayı başaramadığı zaman) ortaya çıkmaya başlamıştır. Hem Trabzon İmparatoru Georgios Komnenos hem de *pervane* (Sinop'un ve belki de Samtkhe'nin de hâkimiydi) İlhanlı'lardan intikam almak istiyorlardı. Pervane belki de yenilmişti,³³ onun öldüğü sene ise Çepnilerin onun eski hâkimiyet bölgeleri olan Samsun ve Sinop'ta faaliyette buldukları tespit edilmiştir.³⁴ Bütün bu karmaşa sonrasını takip eden 150 yıl boyunca Karadeniz kıyı şeridi, Anadolu'da büyük güçler arasında yaşanan mücadelelerin dışında kalmayı hemen hemen başarmıştır. Bu başarıyı ise, etraflarını saran küçük tampon beylikler ve toprağa yerleşmeyen grupların bölgeyi konaklamak için kullanmaları sayesinde gerçekleştirmişlerdir. Doğuya doğru gidildikçe Kafkasya modeli beylikler ortaya çıkmaktadır: Gurialı Gurieliler ve daha sonra ise burada, bir çeşit yerli Laz kabilesi barınmıştır ki, dolayısıyla Trabzon kâtipleri buraya resmi olarak *tema* hakkı vermişlerdir.³⁵ Tebriz kervan yolu boyunca güneye doğru gidildikçe Mesochaldiya* Kabazitaylar'ın Meshochaldiya'sı veya³⁶ Çanichitaylar'ın³⁷ Çanicha'sında** olduğu gibi kaleler ve Rum-

edilen), s. 294; Golubovich, *Biblioteca* (dipnot 27'de sözü edilen), I, s. 301; A. Bryer, "Trebizond and Rome", *Αρχ. Πόντ.*, 26 (1964), s. 294-95, 300 dipnot 2; Vryonis, *Decline*, s. 486; J. M. Rogers, *Patronage in Seljuk Anatolia, 1200-1300* (Oxford, 1971) (yayınlanmamış felsefe doktorası tezi); O. Turan, "Les souverains seljoukides et leur sujet non musulmans", *Studia Islamica*, 1 (1953), s. 80-83. Tartışma ve bilgi için Bayan Barbara Brend ve Peder Jean Darrouzès'e müteşekkirim.

³³ Hayton, *Flos historiarum tere Orientis, Recueil des historiens des croisades, Docemnts arméniens*, II (Paris, 1906), s. 309; A. A. M. Bryer, "The Fate of George Komnenos, Ruler of Trebizond (1266-1280)", *BZ*, 66 (1973), s. 332-350 (burada Matbaa hatası olarak yazılmış olan "yiyilen", "yenilen" olarak okunmalıdır, s. 346 dipnot 68). İnsan kurban edilmesi hakkında bkz. Vryonis, *Decline*, s. 273-274.

³⁴ Sümer, *Oğuzlar* (dipnot 1'de sözü edilen), s. 327.

³⁵ Panaretos, ed. *Lampides*, s. 77; D. Bakradze, *Arheologiceskoe putešestvie po Gurii i Adcarë* (St. Petersburg, 1878), s. 11-12, 286-335, 337; A. Bryer, "Ludovico de Bologna and the Georgian and Anatolian Embassy of 1460-1461", *BK*, 19-20 (1965), s. 183 dipnot 32. Trabzon'daki Aya Sofya'da 1400 yılına ait resimde asası ile mezarın başında duran figürün yanındaki kitabenin şu şekilde okunabileceğini öne sürüyorum: ... Ἀρχόν Γουρτιάς; D. Talbot Rice, *The Church of Hagia Sophia*, resim 122. V Laurent, "Deux chrysobulles inédits des empereurs de Trébizonde Alexis IV-Jean IV et David II", *Αρχ. Πόντ.*, 18 (1953), s. 265.

* [Ç.n. Mesochaldiya, kelime olarak Haldiya'nın ortası, arası anlamına gelmekte olup, günümüzde Kovans olarak bilinen yere denk gelmektedir. Trabzon İmparatoru III. Aleksios 1362 yılında Trabzon'da ortaya çıkan vebadan kurtulmak için buraya kaçmıştır. Bkz. Anthony Bryer-David Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of The Pontos*, I. Cilt, s. 302].

³⁶ I. John Kabazites 1344-45 yıllarında *Grand Logariastes* [ç.n. Harcamaları kontrolle görevli en üst düzey memur. 1094 yılında ilk kez kaynaklarda geçen *Megas logariastes* memuriyeti I. Aleksios tarafından meydana getirilmiştir. Başlangıçta bu vazife ile görevli kişi genel mali kontrol hizmetini yerine getiriyordu. Bkz. Alexander P. Kazhdan, "Logariastes/λογαριαστής)", *ODB*, II. Cilt, Oxford 1991, s. 1244-1245.] 1349'da Grand Dük ve 1355-56 yıllarında ise

Laz hanedanlarının büyük çiftlikleri bulunmaktaydı. Çiftlik sahipleri, İmparatorluğun bahşettiği büyük ayrıcalıklar sayesinde bölgede hemen hemen bağımsız hareket ediyorlardı. 1404 yılında Dük II. Leon Kabazites, Clavijo'ya biraz yalandan bir tavırla şu şekilde yakınıyordu: "...[Ç.n. Leon Kabazites] verimsiz bölgede yaşıyor... ve sürekli olarak her taraftan komşusu olan Türklere karşı kendini savunmak zorunda kalıyordu... Buna ilaveten, o ve adamlarının geçim kaynakları yoktu; yaşamlarını sürdürebilmek için ülke topraklarından geçenlerin verdikleriyle ve komşularının topraklarını yağmalayarak elde ettikleri ganimetlerle yetinmek zorundaydılar."³⁸ Daha güneyde ise Bayburt ve Erzincan kervan şehirleri vardı. Bu şehirlerin her birinde nüfus çoğunluğu Hıristiyanlarda (büyük oranda Ermeni), yönetim ise Müslümanlardaydı (Türkmen değil) ve her birinin de Trabzon'la ticarî bağlantıları vardı. Güney ve Güney-batıya doğru Büyük Komnenoslar'ın genellikle korumayı başaramadıkları Trabzon'un kırsal bölgesi *Cheriana* (*Şiran-Uluşiran*) uzanıyordu. Türkmenler tarafından tedirgin edilen yerli Hıristiyanlar, kendilerini savunmak için 1461'de Fatih'e karşı direndiği söylenen piskoposları önderliğinde organize olmuş olabilirler.³⁹ Güneybatıya doğru, şap çıkaran Hıristiyan Rumların sahip olduğu, küçük bir de maden işletmeleri olan, Koloneia (Şebinkarahisar) yer alıyordu. Şap çıkaran bu bölge Trabzon İmparatorluğu'nun eline asla geçmemişti; ancak madenciler şaplarını Batı'ya Giresun (Kerasous) üzerinden ihraç ediyorlardı.⁴⁰

Pervane'nin korkunç ölümünden sonra, Batı Karadeniz'de Canik adı verilen yeni Türkmen grupları ortaya çıkmıştı. Caniklerin kökleri ve erken dönem tarihleri hakkında hemen hemen bütün bilinenler Trabzon kaynaklarına dayanmaktadır. Bunların kıyılarda ortaya çıktıklarına dair ipucu ise daha önce çizilmiş olan bölge haritalarının birbirleriyle olan tutarsızlığından elde edilmiştir. Buradaki dağlar deniz ile paralel gitmez ve Batı Karadeniz'de,

Haldiya Dükü idi. I. Leon Kabazites 1343'da Grand Domestic ve 1350-51 yıllarında ise *Protovestiaros* idi. II. John Kabazites 1404 yılında Haldiya Dükü'ydü. A. Kabazites ise *Pansebastos* ve 1461 yılında Haldiya Dükü idi.

³⁷ Bir Çanichites 1340'da Büyük Stratopedarch'dı. Stephen Tzanichites 1340'da Büyük Constable'dır [ç.n. Eyalet Komiseri]. John Çanichites 1352'de *Epikernes*'dir. Constantine I Çanichites 1386'da Büyük Constable'dır ve Constantine II Çanichites 1415'de Büyük Constable'dır. Bu belki de Çan'daki (Laz topraklarını) düzensizlikleri kontrol etmekle yükümlü son resmi makamıdır.

** [Ç.n. Çaniçha, günümüzde Gümüşhane yakınlarında Canca'dır].

³⁸ Clavijo, ed. Estrada, 80; çev. Le Strange, 117-18 ("Quilileo Caucasia," "Qurileo Arbosita"=*kyr* Leon Kabazites,"tir, "Cyril Cabasica" değildir).

³⁹ G. Th. Kandilaptes, *Γεωγραφικὸν καὶ ἱστορικὸν λεξικὸν τῆς επαρχίας Χαλδίας*, Χρον. Πόντ., 2 (21-22) (May-June, 1946), s. 505; Bryer, Isaac and Winfield, "Nineteenth-century monuments", bölüm 4, s. 228.

⁴⁰ F. Balducci Pegolotti, *La Pratica della mercatura*, ed. A. Evans (Cambridge, Mass., 1936; New York, 1970), s. 369; Bryer, Isaac and Winfield, "Nineteenth-century monuments", bölüm 4, s. 243-52.

doğudaki geçitler gibi kapatılmayan, iki zayıf bölge yer almaktadır. Bunlar Kızılırmak ve Yeşilirmak'ın ülkenin iç kısımlarına doğru yöneldikleri yerlerdir ve (Strabo'nun da belirttiği gibi) çobanların kış zamanı deltanın aşağısındaki otlaklara inmek için faydalandığı bölgelerdir.⁴¹ Aynı zamanda, biri toprağında demir bulunan Chalybia'da, diğeri ise Kerasous'un tam batısında ve Omidia civarında, içeriden gelen akınlara karşı koyabilecek küçük bir kıyı yerleşim bölgesinin bulunduğu iki uzantı vardır. Onikinci yüzyılın sonunda, Danişmendlileri sindiren Selçuklular, Akdeniz'deki Antalya (1207) limanlarına benzer bir liman için Kızılırmak'ın aşağısındaki kıyıyı ele geçirmek uğruna büyük çaba sarf etmişlerdir. Türkmen grupları en sonunda üç farklı savunmasız yer arayıp bulmuşlar ve *Yeşilirmak dağında* Chalybia'da ve Kerasous'un batısındaki bu alanlara yerleşmişlerdi. Bu da Trabzon İmparatorluğu'nu Türkmen grupları arasında sıkışıp kalan bir dizi kıyı yerleşim bölgesi -ki sayıları beşi bulmuştu- şekline sokmuştu. Bu açıdan, bölgesel olarak, antik dönemdeki duruma benzer bir yapı ortaya çıkmıştır. "Sinop Koloni İmparatorluğu", Trabzon'u da içine alan birbiriyle bağlantısız bölgelerin bir araya gelmesinden oluşuyordu.⁴² Bu da oldukça doğaldı, çünkü Sinop'un arkasında duran destek bir bölge bulunuyordu ve bu destek bölge, dağlık ve yabanıl Paflagonya bölgesi değil, Euxine kolonilerinin yaşadığı yerler ve Kırım'dı.⁴³ Trabzon, denizin getirdiği topraklarla oluşmuş bir coğrafyaya sahipti. *Itineraria*'da ölçümleri son derece titizlikle yapılmış olan sahil yolu, gerçekte büyük oranda deniz yolu idi.⁴⁴ Karadeniz'de araç trafiği ancak bu yüzyılda yaygınlık kazanmıştı ve sadece o dönemde Sinop'a ulaşan bir sahil yolu tam anlamıyla kullanılmaya başlanmıştı. (Acaba bir gün Paflagonya kıyılarında seyahat etmek mümkün olacak mıdır?) Bu yüzden bu bölgede karanın devamlılığı çok fazla bir anlam ifade etmez. Büyük Komnenos III. Alexios (1349-90), Panaretos tarafından kaydedilen 30 seyahatin 24'ünü denizyolu ile yapmıştır ve 6 kara yolculuğunu Trabzon yakınındaki destek bölgeye gerçekleştirmiştir.⁴⁵ Böylece, Kızılırmak Deltası'ndaki Kubadoğulları, Yeşilirmak Deltası'ndaki Taceddinoğulları, Havza'daki Taşanoğulları, Panaretos'a ve Türk kaynaklarına göre 1277'den sonra kurulan Çalbiya'daki Emiroğulları Batı Karadeniz-Canik Türkmen merkezleri son zamanlarda oluşturulmuş tarihi bir atlasta geniş oranda

⁴¹ Strabo, *Geographia*, I, m. 7; XII, m. 12-15; Muhammed b. Muhammed el-İdrisî, çev. P. A. E. Jaubert, *Géographie d'Edrisi*, Recueil de Voyages et de mémoires, publié par la Société de Géographie, 6 (Paris, 1840), s. 393-94; B. Nedov, *La Bulgarie et les terres avoisinantes au XIIe siècle selon la 'Géographie d'Al Idrissi'* (Sofia, 1960), s. 96-99.

⁴² Harita, bkz. Magie, *Roman Rule in Asia Minor* (dipnot 26'da sözü edilen), II, karşılaştırmız s. 1616.

⁴³ W. Leaf, "The commerce of Sinope", *JHS*, 26 (1916), s. 1-10.

⁴⁴ K. Miller, *Itineraria Romana* (Stuttgart, 1916), 639-50. sütunlar.

⁴⁵ A. Bryer, "Shipping in the Empire of Trebizond", *Mariner's Mirror*, 52 (1966), s. 4.

Trabzon'un hâkimiyet sahasında (yeterince güvenilir bir şekilde) gösterilmektedir -ki hepsi de kasabalarda yer almaktadır- ancak bu yerleşim yerlerinden ikisi henüz ortaya çıkmamıştır.⁴⁶

Fakat Batı Karadeniz'de sorunlar daha da karmaşıktır. Burada Rum yerleşimi kıyı boyunca yer almıştır ki, bu da bölgeyi doğal bir kışlık otlak sunması bakımından *uc* konumuna getirmiştir. Trabzon yerleşimlerinin içerilere kadar nüfuz ettiği Orta Karadeniz'de ise durum tam tersiydi, çünkü *uc* yaz otlakları boyunca uzanmaktaydı. Batı Karadeniz deneyimi, *aynı* topraklarda aynı anda iki ayrı devletin (ya da Trabzon İmparatorluğu ve oralarda yuvalanmış bir takım emirliklerin) nasıl var olduklarını ve büyük Türkmen liderinin ya da konfederasyonunun yokluğunda Büyük Komnenosların nasıl ikili bir rol üstlendiklerini göstermesi bakımından son derece istisnaî bir durum teşkil etmektedir. Onun, kimi zaman hem bir Bizans imparatoru, hem de bizzat kendisinin oluşturduğu bir grup küçük emirliğe Türkmen meliki olduğunu söylemek abartılı olmaz. Bu durumun tarih atlaslarında nasıl ifade edilebileceği konusunda yorum yapmak oldukça zordur, çünkü Trabzonlular ve Türkmenler üzerinde hak iddia edebilecekleri aynı topraklarda farklı şeyler yapmaktaydılar. Bu durum (*aşağıdaki*) haritada gösterilmeye çalışılmıştır.

Batı Karadeniz, Canik olarak isimlendirilir ki, bu da coğrafi bir nitelik taşımaması nedeniyle son derece şaşırtıcıdır. Başka bir yerde de ifade etmeye çalıştığım gibi bu kelime, 14. yüzyıldan önce ortadan kaybolan atlı Can'lardan gelmektedir. Lazlar kendilerine "Can" derlerdi; kıyılarda yaşayan Rumlara ve "Chani" (Canlara) ise daha popüler bir isimle Lazoi (Lazlar) denilirdi ve hâlâ da öyle denmektedir. Böylelikle Canik, Karadeniz anlamına gelmektedir, ya da özellikle Türkmen beyliklerinin kurulduğu Batı Karadeniz bölgesi anlamındadır. "Rum" teriminde de olduğu gibi, (kesin bir sonuca varılmasa da) Canik, Müslümanların eline geçen Hıristiyan topraklarına işaret etmektedir.⁴⁷ Bu kelime aynı zamanda ikinci bir anlama daha sahiptir; Canik, kışlık otlak ile eşanlamlı, *kışla* olarak kullanılmıştır.⁴⁸ Birkaç açıdan Canik, Trabzon İmparatorluğu'nun hâlâ bir parçasıydı. İmparatorluğun başkentinde ise tebası liderlerine Büyük Komnenos, Türkler ve Ermeniler ise *tekfur*

⁴⁶ D. E. Pitcher, *An Historical Geography of the Ottoman Empire, from earliest times to the end of the sixteenth century* (Leiden, 1972), Harita viii. Terme ve Ordu 19. yüzyılda yeniden basılmıştır.

⁴⁷ Bryer, "Laz and Tzan," bölüm 1, 174, 195; bölüm 2, 163-68; C. Cahen, "İbn Sa'id sur l'Asie Minerue Seldjuqide," *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (1968), s. 49: "les montagnes de DJANİK... sont habitées par un peuple indocile et rude, pratiquant la religion chrétienne."

⁴⁸ De Planhol, *Fondements*, s. 224, 236.

demekteydi.⁴⁹ Ancak, Batı Karadeniz’de Büyük Komnenoslar -İbn Şeddat’ın tanımıyla- Canik *Melik*’i olmuşlardır.⁵⁰ el-Ömeri’nin bu konuyla ve yalnızca bu bölgeyle ilgili olarak yaptığı önemli tasvirinde, Trabzon İmparatorluğu’nun, kendi etrafını çevreleyen Türk beyliklerine benzediği iddiası doğru olabilir ki, zaten de bu böyledir.⁵¹ Ancak yine de bu düşünceler detaylı bir şekilde örneklendirilmelidirler.

Sinop, belki de sözedilen bu durumun dışında tutulabilir. 14. yüzyıl Sinop tarihi biraz kafa karıştırır; örneğin, bütün ününe karşın (kayda geçen ilk Türk dalgıç) *Gazi Çelebi* hakkında II. Alexios’un kızı ve Sinop *despinası*

⁴⁹ J. P. Fallmerayer, *Original-Fragmente, Chroniken, Inschriften und anderes Materiale zur Geschichte des Kaiserthums Trapezunt*, bölüm 2, Abh Mün, Hist. Kl., 4 (1) (1844), s. 106-107: 1413/14 tarihli Trabzon’daki Ermeni kitabesi (Fallmerayer tarafından yanlış bir şekilde 1415’e tarihlendirilmiştir); burada Trabzon imparatorlarına kyr (Kır) ve ‘*takhavor*’ [ç.n. tekfur] olarak gönderme yapılır.

⁵⁰ Cahen, “Quelques textes”, (dipnot 2’de *sözü edilen*), s. 137.

⁵¹ el-Ömeri, çev. Quatremère (dipnot 25’te *sözü edilen*), 379-80 [Ç.n.Aşağıdaki metin Fransızca’dan tercüme edilmiştir.]: “Haça tapanlara ait Trabzon Krallığı, Karadeniz sulanının oluşturduğu yarım daire biçimindeki bir körfezde, deniz kıyısı boyunca uzanan büyük bir imparatorluktur. Krallık, tasvir ettiğimiz bu deniz kıyısında, Türkler tarafından işgal edilmiş toprakların sınırında batıdan doğuya uzanır. Rum ülkesinin güneyindeki Trabzon’un orta kısmı çok genişken iki uç noktası dardır. Adeta erik gibi bir meyvenin resmini taklit etmişçesine dairenin merkezinden dışarıya doğru iki yandan pergelle çizilmiş gibidir. Cenova’lı Belban, bu krallığın haritasını bana bu şekilde çizmiştir. Öyküsüne göre, Trabzon kralı, Konstantinopolis kentinin kurucusu olan Konstantin’in soyundan bir Yunan prensidir. Bu hükümdar, tahta oturur taç takar ve bir krala lâyük gelirlere, kalabalık bir saray erkânına ve papanın nezdinde büyük bir saygıya sahiptir. Bu hükümdar ve tüm tebası güzelliklere olan aşırı düşkünlükleriyle kendilerini belli ederler; ancak hüküm sürmekte olan prens de babası gibi, iki böğrü üzerinde ince uzun, çıkıntılı, bir başparmak uzunluğunda ve genişliğinde ve bir nevi kuyruğa benzer bir ura sahiptir. Aynı ülkede, vücut yapısı bu özelliğe sahip birçok kişi görülmektedir. Belban bu hikâyeyi bana anlattığı zaman, pek gerçekçi görünmediği için bunu yazmakta tereddüt ettim; fakat Bahadır-Abouami ve ardından kendilerini dini hayata adanmış üç adam aracılığıyla da aynı bilgiyi bana teyid ettirdi. Böylece sorumluluğu onlara bırakarak bu olayı eserime aktarmakta tereddüt etmedim. Zaten, Allah’ın kudreti sonsuzdur; şüphesiz, dilediği her şeyi yapar ve istediğinde insanların bilmediği nesnelere yaratır. Aynı Belban’ın anlatılarına göre, Trabzon Krallığı’nın sakinleri savaşçı ve gözü pek adamlardır. Sürekli olarak ülkeleri üzerinden Kırım kentine, Kabdjak (Kıpçak) çöltüne ve kuzeye doğru giden seyyahlar geçmektedir. Trabzon İmparatorluğu, Kurdjes (Gürcistan) Krallığından daha geniştir ve halkı daha kuvvetli ve cesur olduğu için Hıristiyan hükümdarların gözünde daha önemlidir. Trabzon kralı, Ermenistan kralı gibi Tekfur ünvanı taşır. Trabzon Tekfuru, o zaman yönetimde bulunan Roma imparatorundan daha asil soyludur ve bu hükümdara oranla kendisinde büyük bir üstünlük görür. Tekfurun ordusunu oluşturan askerler az sayıda ve kötü donanımlı olmalarına karşın, kahraman ve aslan yürekli oldukları kadar, avlarının kaçıp kurtulmasına da asla izin vermezler. Üstelik bütün kaynaklara göre bu ülke komşu Türkmen beyliklerine benzemektedir. Cenovalı Belban böyle anlattı.” Bu Mısır derlemesi 1342-48 yılları arasında gerçekleşmiştir; Belban, Cenovalı eski bir köledir: F. Taeschner, *Al-Umaris Bericht über Anatolien in seinem Werke* (Leipzig, 1929). Benim de kuyruklu Büyük Komnenoslar hakkında herhangi bir yorumum yoktur (doğrulanmamış bir rivayet), fakat bkz. H. Yule, *The Book of Ser Marco Polo*, II (London 1871), s. 244 ve S. Thompson, *Motif-Index of Folk-Literature*, III (Copenhagen, 1956), s. 138, no. F518.

Eudokia'nın kocası olması dışında başka bir şey bilmeyiz.⁵² Anlaşıldığı kadarıyla, Sinop bir korsan beyliğidir. Karadeniz Bölgesi'nde kıyılara inen ilk Rum-Türkmen grupları kırsal kökenlidir. Canik görünümlü ve Trabzonlu olan bu grupları ya da emirlikleri coğrafi yerleşim alanlarına göre, batıdan doğuya, ancak kronolojik olmayan bir sıralamayla, ele almak daha uygundur.

En Batı'da, Yeşilirmak Nehri'nin alüvyonlu deltasında Limniya yer almaktaydı (sonraları büyük olasılıkla Çarşamba merkezli). Bu nehirin ağzında daimi bir *skala* (üçlü *delta*) bulunurdu ve burası askeri seferler için mükemmel bir ikmal üssüydü, klasik Ancona ve ben burasının İoannes Komnenos'un Danişmendilere karşı 1140 yılı kışında, gündönümü günü (21 Aralık) düzenlediği sefer sırasında süvarilerin atlarını otlattıkları 12. yüzyıl Kinte'si olduğuna inanıyorum. Sonuçta bu *skala*, bir denizi ve onüç imparatorluk kalesi ile Trabzon İmparatorluğu'nda yer alan Limniya'nın en güvenilir merkezi oldu; 16. yüzyıla kadar da bu durum Portula [İtalya] haritalarında değişmeksizin yer aldı.⁵³ Taşilköy'de bulunan kalıntılar Limniya'ya ait olmalıdır, fakat bugün deltanın ağzında bulunan 14 modern köy arasında Kinte ya da Ancona'ya ait herhangi bir iz bulamadım, çünkü sıtma taşıyarak kıvrıla kıvrıla akan Yeşilirmak bu köylerden geçerken her birini ayrı ayrı yok etmiş olmalıdır. Ancak günümüz deltasının en önemli özelliği zengin otlakları ve bu otlaklara doğru akan büyük yeşil nehiridir (resim 4).

Limniya, Amasya'nın en son ve en zayıf yardımcı piskoposluğu olmasına karşın, oradaki piskoposlar 1317'den beri kentin iç bölgelerinin de yönetim haklarına sahiplermiş gibi davranıyorlardı.⁵⁴ Büyük Komnenoslar burayı düzenli olarak ziyaret ediyorlardı. Burası imparatorluk tarafından atanmış bir *kephale*'nin [ç.n. başkan, idareci] yönettiği bir eyalet, (belki bir *bandon*) ve güçlü isyancıların sürgün tutulduğu güvenli bir merkez noktaydı. Ancak yine de III. Aleksios'un tahta çıkmasından sonra imparatorluk ziyaretleri düzenli bir şekilde gerçekleşmiştir. İmparator bu bölgeye şu tarihler arasında ziyarette bulunmuştur:

1351 yılında, 22 Eylül'den Aralık sonlarına kadar;

⁵² H. A. R. Gibb, *Travels of Ibn Battûta, A.D. 1325-1354*, II (Cambridge, 1962), s. 465-68; Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, s. 312, 321.

⁵³ Papadopoulos-Kerameus, *FHIT*, 61; Arrian, s. 22; Miller, *Itineraria Romano*, col. 646; Nicetas Acominatus (Choniates), Bonn ed. (1835), 45-46; Theodora Prodromos in PG, 133, *sütunlar* 1340-41; İdrisî (*supra*, note 41), ed. Jaubert, 394, çev. Nedkov, 98-99; F. Chalandon, *Les Commene, II. Jean II Commene (1118-1143) et Manuel I Commene (1143-1180)* (Paris 1912; New York, 1971), s. 177, 178 dipnot 1; A. Bryer, "The Littoral of the Empire of Trebizond in two fourteenth-century portolano Maps", *Apç. Πόστ.*, 24 (1961), s. 101-102. Fallmerayer'den beri, Karadeniz tarihçileri arasında tartışılmakta olan bu sorun, *Trapezunt* (dipnot 15'te *sözü edilen*) 303, Bryer ve Winfield'in bir sonraki çalışmasında daha detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

⁵⁴ F. Miklosich and J. Müller, *Acta et Diplomata Graeca medii aevi sacra et profana*, I (Vienna, 1860), s. 69-71; Vryonis, *Decline*, s. 291, 318.

1356 yılında, 19 Aralık'tan 25 Aralık sonrasına kadar;
 1357 yılında, 6 Ocaktan kısa bir süre sonra başlayıp Mart ayının başlarına kadar;
 6 Aralık 1360'dan 1361 yılının 20 Mart civarına kadar;
 1369 yılı Ocak ayının sonlarından Mayıs'ın sonuna kadar;
 ve Ekim 1379'da

Bu ziyaretleri sırasında III. Aleksios Limniya'nın kontrolünü ele geçirmiş ve kızını Taceddin *Çelebi* diye bir zatla evlendirmişti ki Taceddin *Çelebi* ilk evlilik ittifakı teklifini 1362 Haziran'ında yapmıştır. Panaretos, 1384 yılında Limniya piskoposu ve Amasya başkanı⁵⁵ son bir gönderme yapmıştır ve 1386 yılında emirin yerini oğlu Altamur (I ?) aldığı anda ise Taceddin *Çelebiye* Limniya emiri olarak atıfta bulunur.

Peki, buralarda neler olmaktadır? Yunus Emre dizelerinde o yüzyılın daha erken bir döneminde ve daha batıda yaşayan Türkmenler için şöyle yazmıştı:

*İndik Rum'u kışladık, biz çok iyilik ve kötülük yaptık,
 Bahar gelince, tekrar geri göçtük, Allah'a şükürler olsun.*⁵⁶

Bugün de aynı şekilde olduğu gibi, o zamanlarda da iç kısımlardan gelen çobanlar ondört köyün halkının tüm engellemelerine karşın kışları hayvanlarını otlatmak için Yeşilirmak Deltası'na iniyorlardı. Aleksios'un yukarıda sözü edilen bu altı ziyareti de, kış mevsiminde yapılan bu otlatmaya denk gelmektedir. Ben, burada İmparatorun otuz yılı (1351-79) aşkın bir süre devam eden bu Türkmen hareketliliğinin önünü kesebilmek için boş yere ve durmaksızın savaştığını iddia ediyorum ki, bu dönemde Limniya, Trabzon'un "sarsıntılı ovası" olarak anılıyordu. Taceddin, 1362 yılında kurduğu evlilik ittifakı nedeniyle buraları kendi beyliğinin bir parçası gibi görmüş olabilir; diğer taraftan Aleksios da aynı şekilde 1379'da kurduğu ittifak anlaşması ile aynı toprakları kendisinin saymaktaydı. Ancak Aleksios da, 1384 yılında kızının halâ oradaki tek bir piskoposa söz geçirebilmesine karşın, yanılıyordu. 1432 yılına ait bir bildirge Limniyalı Rum sığınmacıların Magere'ye (Mayer) yerleştiklerini göstermektedir⁵⁷ ki burası Trikomia'nın güneydeki bir köy ve Karadeniz'in güvenli vadi- bandalarından bir tanesiydi. III. Aleksios mücadeleyi kaybetmişti. Ya da kaybetmiş miydi? Damadı Taceddin'i bir toprak prensi yapmak yolundaydı. Bu da, Türkmenleri durdurmanın en iyi

⁵⁵ Miklosich and Müller, *Acta et diplomata*, II (Vienna, 1862), s. 64-66. Limniya metropolitani Joseph, Kudüs'ün üst üste göreve gelen şarlatan Ortodoks Patriklerinden bir tanesi ve Konstantinopol'un Latin Patriği olan Paul Tagaris tarafından kutsanmıştır, ancak Joseph, bu kutsamanın geçerliğinden bir şekilde şüphe duymaktaydı.

⁵⁶ "İndik Rumu kışladık, çok hayr u şer işledik/Uş bahar oldu, geri göçtük elhamdülillâh." De Planhol, *Fondements*, s. 224.

⁵⁷ Laurent, "Deux chrysobulles", (dipnot 35'te sözü edilen), s. 267¹²⁹.

yoluydu. III. Aleksios belki de daha fazlasını yapmıştı. 1392-1419'da Osmanlılar Canik'i fethettiklerinde,⁵⁸ Türkmen Beylikleri doğuya itildi ve muhtemelen Taceddin'in takipçisi olan Altamur, 1404'te (I. ?)⁵⁹ kendisini sadece Trabzon'daki Büyük Komnenoslar ve Çalbiya emiri tarafından kullanılan toprakları paylaşırken bulmakla kalmadı, aynı zamanda Timur'un da haraçgüzarı oldu. 1461'de diğer bir Altamur'dan söz edilmektedir. Açıkça görüldüğü üzere bu aynı emir değildir. Fakat belki de onun oğlu ya da torunu ve belki de bir sığınmacıdır. Fakat bu Altamur (II. ?) Trabzon'un son yöneticisi olan Büyük *Mesazon*'dur.⁶⁰ İşte bu asimilasyondur.

Doğuya doğru Trabzon'un yakınlarına kadar uzanan Çalbiya, çok daha önceden Trabzon'a bağlı bir beylik olmuştur. 1280'lerde Türkler'in Çalbiya'ya istila etmeleri üzerine Panaretos manidar bir biçimde, "bütün köyler ıssızlaştı" yorumunu yapar ki, Ünye'nin dış kesimlerinde hemen hemen hiçbir Hıristiyan yapısına rastlanmaz. Bu da bir kez daha bize, Türkmenlerin bölgeye yerleşmelerinden önce buralara sürekli olarak akınlar düzenlediklerini gösterir. Çalbiya'daki Emiroğullarının, adını bildiğimiz ilk yöneticisi olan Bayram Bey de (1312-32) aynı şekilde Trabzon'a sefer düzenlemiştir. Diğer Türkmenlerden farklı olarak Çalbiyalılar ilk başlarda dahi şehirleri hedef almışlardır. 1347'de Niksar (Neokaisareia)'a giden dağlık yol ile beraber Ünye'yi ve Cape Jason'daki St. Andrew'i fethettiler. III. Aleksios belki de Bayram'ın ölümünden aldığı cesaretle, Ocak 1357'de, tam da Bayram'ın oğlu *hacı emir*'in hayvanlarını kışlık otlaklara çıkartma zamanında, Cape Jason'daki manastırda kalmaya karar vermiş ve manastıra mütevazı bir Yortu [6 Ocak yortusu] hediyesi olarak da ondört Türkmen kellesi getirmiştir. Mayıs 1357'de

⁵⁸ Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ*, Yayınlayan: Faik Reşit Unat ve Mehmed A. Köymen, I (Ankara, 1949), s. 323. 1415'te Sultan I. Mehmed'in oğlu Mustafa, Trabzonlulardan yardım talep ediyordu: B. Krekić, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Âge* (Paris, 1961), s. 264, no. 613, 28 Haziran 1415; F. Thiriet, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Roumanie*, II (Paris, 1959), s. 131-33, sayı 1563-64'te 15-18 Ocak 1415 olarak tarihlendirmiştir.

⁵⁹ Clavijo, çev. Le Strange, 109; W. Miller, *Trebizond, The Last Greek Empire* (London, 1926), s. 75, onu Taceddin ve Eudokia'nın oğlu yapar.

⁶⁰ Burada son ya da son iki Büyük Mesazontes'in kimliği konusunda karışıklık vardır. N. Iorga, *Byzance après Byzance* (Bucarest, 1971), 57, Kabazites ismini Trabzon'un son Büyük *Mesazon*'u olarak telaffuz ederken gizli ikinci bir tarihçiye, "Seconde chronique grecque," atıfta bulunur. Ben bu kişinin izini süremedim. Fakat Chalkokondyles, Bonn ed. (1843), s. 496, Kabazites liderinin 1461'de Halidiya Dağları'nda *Pansebastos* olarak savaştığını belirtir. Böylelikle, eğer daha önce Kabazites resmi *mesazon* olmuş ise, kuşatma altına alınmış şehirde hükümetini yönetmek üzere David'in başka bir lidere daha ihtiyaç duyması gerekirdi. *Ecthesis chronica and Chronicon Athenarum*, ed. S. P. Lambros (London 1902), 26 da Kabazites'ten söz eder, fakat son Grand *Mesazon*'un Altamurios (Ἀλταμουριος) olduğu belirtilir. Miller, *Trebizond* adlı eserinin 105. sayfasında bu adın "şüphesiz Taceddin'in torunu ya da oğlu olan Limniya emiri, Eudokia'nın kocası ve böylelikle David'in de kuzeni olan Müslüman Artamir'in kimliğini gizlediğini" öne sürer.

İmparator'u kendi yazlık otlaklarını korurken gören emir, kendi sürülerini kışlık otlatma için kıyılarda güvence altına alıncaya kadar, İmparator'dan alacağı intikamı ertelemek zorunda kalmıştı. Emir daha sonra, 13 Kasım 1357'de, Maçka vadi-*bandon*'una batıdan umulmadık bir saldırı düzenlemiş ve çok zarar vermişti. İmparator, artık o son derece geleneksel hale gelen malum çözümü üretmek için sekiz ay harcamıştı. İmparator, 29 Ağustos 1358'de kız kardeşi Theodora'yı (o sıralar müsait durumda olan tek prenses olması bakımından) *Hacı Emir* ile evlenmesi için gönderdi. Theodora, Trabzon'dan ayrılmadan bir hafta önce, bir Akkoyunlu beyi ile altı yıldır evli olan ve o sırada Trabzon'u ziyaret eden kardeşi Maria'dan Türkmen saray geleneğini de öğrenme şansı elde etmişti. Böylelikle Çalbiya ittifakı işe yaradı ve devletlerarası ziyaretler başladı. Ünye (Oinaion) bu ittifaktan sonra tekrar Trabzon İmparatorluğu'nun hâkimiyetine girmiş gibi görünmektedir. Demir madeni ile bina yapımında kullanılan özel yığma taş kaynağı olan Ünye, 1404 sonrasına kadar Trabzonluların hâkimiyetinde kalmıştır. 1361 Aralık ayı kışı, otlatma mevsiminde, III. Aleksios ve Panaretos *Hacı Emir*in "Kale Evine" (οσπιτοκαστρον) resmi bir ziyaret yapmışlardı ve Panaretos, bu ziyaret sırasında "Türkler bize kölelerimizmiş gibi boyun eğdiler" diye yazmıştır. O dönemde III. Aleksios hem Trabzon'un Büyük Komnenosu hem de Canik *meliki* idi. Aleksios, *Hacı Emir*'i de tıpkı sınır beyleri Kabazitai ve Tzanichitai gibi, kale-ev sahibi saygıdeğer bir bey yapmıştı. Artık Aleksios'un Türkmenleri toprak ağası gibi davranmaya başlamışlardı. 1386 Ekim sonlarında, kışlık otlak mevsiminden sonra, III. Aleksios, her iki Türkmen damadı, Limniya'lı Taceddin ile Çalbiya'lı Süleyman'ın (*hacı emir*'in halefi) yukarıdaki yazlık otlaklardan ziyade, kaleler ve kıyı toprakları yüzünden anlaşmazlığa düştüklerini görmekten şüphesiz çok büyük mutluluk duymuştur. Sonuçta Taceddin öldürülmüş, ancak Süleyman, 1396/97'de Giresun'a meydan okumaya devam etmiştir.⁶¹ Süleyman'ın gerçekten Giresun'u alıp almadığı (Türk kaynaklarının bahsettiği gibi) varsayıma dayalı bir konudur. Sekiz yıl sonra Clavijo çelişki yaratacak biçimde, Trabzon imparatorluk sınırının, Giresun'un 45 km. doğusunda bulunan Tirebolu'dan başladığını ve Giresun'un batısından buraya kadar üç günde gelindiğini söyler.⁶² 1432'de Faroz Manastırının toprakları Giresun'a kadar kesinlikle ulaşmıyordu. Ancak Clavijo'nun bu çelişki yaratan sözleri, bölgede Trabzonlular ve Türkmenler arasında bir çeşit ortak-yaşam olduğunu varsaymamıza olanak verir. Yine de Giresun'un karşısında yer alan Ares adasında surlarla çevrilmiş olan Eleousa Manastırı

⁶¹ H. H. Giesecke, *Das Werk des 'Aziz ibn Ardaşir Astarābādī. Eine Quelle zur Geschichte des Spätmittelalters im Kleinasien (Bazm u Razm)* (Leipzig, 1940), s. 110; Sümer, *Oğuzlar*, s. 328.

⁶² Clavijo, çev. Le Strange, s. 109; ed. Estrada, s. 73; Schiltberger, çev. Telfer, s. 41-43; Miller, *Trebizond*, s. 74-75.

geleneksel anlamda 1468'e kadar Osmanlılara karşı direnç göstermiştir.⁶³ 1525'te Giresun Kalesi'nin nüfusu 221 Hıristiyan ve sadece 31 Müslüman haneden oluşmaktaydı.⁶⁴ Aynı varsayımlar Clavijo'nun batıya doğru iki ya da üç günlük yolculuk sonrasında vardığı Çalbiya için de geçerlidir. Evliya Çelebi Cape Jason ve Boon'dan söz ederken (Bona, Leona, Wuna, günümüzde Vona) "Ahalinin büyük kısmı Rumlardan oluşmaktadır... Dağların arasına gelişmiş kültürleriyle bir takım Rum köyleri serpiştirilmiştir... Bölge halkı Wuna Rumları ve Türkler olarak bilinirler."⁶⁵ Belki de Wuna Türkleri sadece kış için buradaydılar. Giresun'un batısına üç günlük kara yolculuğu sonrası Altamur'un (? I) topraklarından geçen Clavijo eski Çalbiya başkenti Ünye'de enteresan bir durum ortaya çıkarmıştır. Rizeli bir aileden gelen Melesianos (Melissenos ?)⁶⁶ Trabzon'lu Rum bir lord idi ve kendi özgür iradesiyle Timur'a tabi olmuştu. Şehiri, kalesini ve ayrıca iç kısımda yer alan Çaleoğlu Kalesi'ni de elinde tutuyordu ki, bu kalede yaklaşık 300 Türk yerleşmişti. Schiltberger, ayrıca klasik üslupla kayadan oyulma mozolesi içerisinde erişilmez nitelikte Bizans tablolarının da bulunduğu bu sarp kalenin Hıristiyanların elinde olduğunu da ima etmektedir.⁶⁷ Burasının *Hacı Emir*'in 1361'deki kale -evi olma ihtimali vardır -aynı şekilde iç taraflardaki dağ eteklerinde, yükselti üzerinde yer alan Gölköy Kilise Kalesi ve deniz kıyısında yer alan ve içerisinde 19. yüzyılda Hazineoğlu Sarayına dönüştürüldüğü zaman bile özelliği korunmuş ortaçağ kubbeli bir şapeli de bulunan, Boloman (Polemonion) Kalesi de *emir*'in kale -evi olmaya adaydırlar. Trabzon İmparatorunun ve Çalbiya ve Limniya emirlerinin o dönemdeki konumları her ne idiye hepsi de 15. yüzyıla gelindiğinde kendilerini Çalbiya topraklarını paylaşırken buldular. Bunların ortak çıkarlarının ne olduğu ise II. Mehmed'in 15 Ağustos 1461'de Trabzon'u ele geçirmesinden sonra ortaya çıkmıştır -buna karşın Fatih'in ordusunun bölgeyi fethederken sağanak yağmurdan zarar gördüğü kadar ve belki ondan da daha fazla "Wuna Rumlardan ve Türklerinden" zarar gördüğünü de burada belirtmek gerekir.⁶⁸

⁶³ J. Bordier, "Relation d'un voyage en Orient," ed. Chrysanthos (Philippides) Metropolitan of Trebizond, *Αρχ-Πόντ.*, 6 (1935), s. 115.

⁶⁴ Gökbilgin, "Trabzon," s. 333.

⁶⁵ Efendi, *Travels*, çev. Von Hammer (dipnot 14'te sözü edilen), II, s. 40.

⁶⁶ Clavijo, çev. Le Strange, s. 108; ed. Estrada, s. 73'de sözü edilen "Meliseno" ya da "Melaseno"yu Miller *Trebizond* adlı eserinin 75. sayfasında "Pelion Dağındaki evkak kuruluşlarıyla çok iyi tanınan büyük Rum Melissenos ailesi ile özdeşleştirir..." Ancak Trabzon'da ailenin ismi başka türlü kaydedilmemiş olmasına karşın Rizeli bir Μελεσιάνος, Melesianos 1432 tarihli bir belgede geçmektedir: Laurent, "Deux chrysobulles," 265.¹⁰⁵

⁶⁷ Telfer, *Johann Schiltberger* (dipnot 29'da sözü edilen), s. 41-42; Bryer and Winfield, "Nineteenth-Century monuments," bölüm 3, 248 dipnot 1.

⁶⁸ Aşıkpaşazade, R. F. Kreutel, *Vom Hirtenzelt zur Hohen Pforte* (Graz, Vienna, Cologne, 1959), s. 226.

Panaretos'ta gözlemlenebilen bu süreç, Bizans'ın (diğer birçok çiftçi gibi) kırsal komşularına karşı gösterdiği klasik bir tepkisidir. Bu, göçebe Bulgarları yola getirmek için Bizans'ın uyguladığı bir metod idi ki, daha yakın bir zamanda İznik'liler için de Türkmenlere sunulan Bizans *pronoiai*'ları aynı tür bir amaca yönelikti. Ancak ayrıca, denizden gelme bile olsa, Karadeniz'deki Rum devletinin aynı toprakları paylaşmak yoluyla topraksız gruplar üzerindeki etkisi çok açıkça görülmektedir. Bu tip insanlarla baş etmek için, ilk olarak onları yazlık otlaklardan uzaklaştırmak ve kıyıda bulunan herhangi bir kale-eve -ki oralarda kışlık otlaklar vardır- doğru yönlendirmek gerekir. İşi daha da sağlama almak bakımından bu kişilere yalnızca *emir* değil aynı zamanda Büyük *Mesazon* ünvanını da vermek ve daha sonra kendi hanedanlığını onların akrabalık ağına dâhil ederek nesilden nesile devam etmesini de sağlamak gerekir.

İki önemli vakada Büyük Komnenoslar daha deneyimli davranmışlardır. İlk olay Çepniler veya tarihte ortadan kaybolmuş Tzannoi'lerle karıştırılan -Panaretos'ta geçtiği şekliyle- "Tziapnides"lerle ilgilidir. Belki de bu Limniyalı ve Çalbiyalı Türkmenler Çepnidir, ancak Panaretos böyle söylemez. Çepniler Orta Anadolu'da oldukça geniş bir alanda yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Aralarından bir ya da birden fazla grup geçimlerini doğudaki yazlık otlaklardan sağlamaya başlamış 13. yüzyıldan itibaren de Sinop'tan başlayarak ihtiyaç duydukça vadilere inerek yağma hareketlerinde bulunmuşlardır. Çepniler yavaş yavaş ilerliyorlardı. 1277'de Samsun'da sorun çıkartmışlardı.⁶⁹ 1348 yılında ise bilinen ilk liderleri Bozdoğan, 'Gri Doğan/Şahin' öncülüğünde Erzincan ve Bayburt Türkleri ve Akkoyunlu Beyi ile Trabzon için hiç de iyi sonuçlanmayacak bir ittifak yaptılar. Yirmi-otuz yıl içerisinde de Çepniler ve müttefik Türkmenler Harşit Vadisini (Philabonites) ele geçirdiler ki, Trabzon'un en batısında kalan bu merkezi vadi artık Rum yerleşimine yer kalmamıştı. Burada Çepniler ile Akkoyunlular* arasında

⁶⁹ İbn Bibi, çev. Duda (dipnot 5'te *sözü edilen*), s. 321; Sümer, *Oğuzlar*, s. 327-35; Bryer, "Laz and Tzan," bölüm1, s. 191-93.

* [Ç.n. Akkoyunlu Konfederasyonu kuzeyde Doğu Anadolu'nun Karadeniz kıyı hattı boyunca uzanan Doğu Karadeniz Dağlarından güneyde Fırat Irmağı'nın Suriye kıvrımına kadar uzanan, sınırları belirsiz bölgede yükselmiştir. Bu bölgenin batı sınırını kabaca yukarı Fırat-Karasu oluştururken, doğusu Van Gölü ile sınırlanmıştır. Yukarı Dicle ve Fırat'ın ana akarsu sisteminin yanısıra çok sayıda dere ve akarsuyla sulanan bölge, Amid'in (Diyarbakır) 50 km. kadar kuzeyinden geçen ve Van Gölü'nün doğusundaki Murat Suyu'na paralel uzanan Toros Dağlarının bir uzantısıyla ikiye bölünür. Deniz seviyesinden ortalama 1500-2500 metre yukarıda uzanan Anti-Torosların kuzeyindeki engebeli, yüksek platolar, gerek tarım, gerekse büyük ve küçükbaş hayvan sürüleri için verimli yazlık otlaklara sahiptir. Buna karşın güneydeki Diyâr-ı Mudar, Diyâr-ı Bekr ve Diyâr-ı Rebi'a bölgelerinin topografyası, Fırat üzerindeki Rakka'nın güneyindeki Amid'de deniz seviyesinin 1.000 metre altında bir yükseltiye dek yavaş yavaş inen düz bir yayla görünümündedir. Özellikle otlaklar için uygun olan bu yarı kırıç bozkır bölgesinde, kuzeyin sert kış ayları daha ılıman geçer. Bu yazlık ve

ilişkiler başladı (ki Akkoyunlular'ın 1367 yılındaki yazlık otlak bölgesi Çepni topraklarında görülmektedir), ancak görünen o ki 'Ak Koyun', Çepni topraklarını ve ailelerini yavaş yavaş içerisine almış ve sonunda liderleri Uzun Hasan onları tamamen yok etmeye kalkışmıştı. Büyük Komnenoslar açısından Çepnilerle başa çıkmak zordu. Çünkü Trabzonluların ya Akkoyunlu liderleri, Limniyalılar ve de Çalbiya Emirleri ile ittifak yapmaları ya da Çepnilerin Bozdoğan'dan sonra evlilik bağı kurmak için belirli bir hanedanlarının olmayışı yüzünden engelleniyorlardı. III. Aleksios Çepniler üzerinde güç kullanmayı isteyecek kadar alçalmış ve 1380 yılı kışlak mevsiminin sonunda Çepnilere karşı ciddi bir sefer düzenlemişti. Onları Philabonites'in alçakta ve batı yakasında kalan bölgeleri boyunca kıyıda 75 km. kadar içerilere kadar takip etti. III. Aleksios, büyük olasılıkla Trabzon'un kışlık otlaklarına bile ulaşamayan Çepnileri deniz seviyesinden 2,919 metre yükseklikteki Simikle (Sümüklü Yayla) yaylasında perişan etti. Ancak Çepniler yine de varlıklarını sürdürdüler; Philabonites Vadisi 1461'den sonra Çepni *nahiyesi* oldu ki, Osmanlı idarecileri de bölgeyle büyük bir dikkatle ilgilenmişlerdir ve hatta II. Mehmed, Çepni *beylerine* Trabzon çevresinde *tumarlar* vermiştir. Chalkokondyles, Kolhis'ten Amasya'ya kadar olan bütün bu kıyıların Çepniler tarafından istila edildiğini düşünüyordu ve büyük olasılıkla Çepniler Giresun çevresinde toplanmışlardı ve 15. yüzyıla gelindiğinde bölge üzerinde hak iddia etmeye başlayan dördüncü bir kuvvet haline gelmişlerdi. 1404'ten sonra Çepniler, Philabonites'ten güneyde Cheriana geçitlerine doğru yayılmışlardı ki, bu bölgede yaşayan Kelkit Vadisi Rumları 19. yüzyıla gelindiğinde bile halen daha Çepnilerden şikâyet etmekteydiler. Çepniler ancak 1461 sonlarında Trabzon'daki merkezi vadiler üzerinden her yeri yağmalayarak geçip yazlık otlaklar boyunca doğuya doğru hareketliliklerine devam ettiler. 18. yüzyıla gelindiğinde Lazistan Sancağında şiddetli mücadeleler gerçekleşmiş ve Çepniler burada yakın zamanlara kadar Hıristiyan Santoi'yi ve din değiştirmiş Ofluları rahatsız etmeye devam etmişlerdir ve son olarak da 1915 yılında Rus sınırına ulaşmışlardır (ki daha çok sınır onlara ulaşmış gibidir). Böylelikle 13. yüzyıl Sinop'undan yirminci yüzyılın 'Kolhis'ine kadar 700 yıllık bir süre içerisinde, 600 kilometrelik bir Çepni göçü gerçekleşmiştir (harita).⁷⁰

kışlık otlakların yolları, kuzeyde Kemah, Erzincan, Bayburt ve Erzurum'un yanı sıra güneyde Ruha, Amîd ve Mardin gibi kent merkezlerinin değil, Murad Suyu Vadisindeki ya da yakınlarındaki, Palu ve Ergani gibi temel göç yolları üzerinde stratejik bir konumu bulunan çok sayıda daha küçük kalenin de denetimini zorunlu kılıyordu. Dahası, bu kent merkezleriyle kaleleri ele geçiren reis, Doğu Anadolu'yu kateden uluslararası yollara egemen oluyordu. Ayrıca yerel zenginler ve zanaatkârlardan satış vergisi ve gezginci tacirlerden geçiş vergisi olarak toplanan paralar ise bu bölgede gelişen göçer siyasi yapıları için önemli bir gelir kaynağı oluşturmuştur. Bkz. J. Woods, *Akkoyunlular*, s. 71-72].

⁷⁰ Chalkokondyles, Bonn ed., s. 65, 496; Gökbilgin, "Trabzon", s. 329-30 (16. yüzyılın başlarında Çepniler'e ait 52 köy, 1.892 vergi yükümlüsü ve 1.674 hane bulunuyordu.; Clavijo, çev. Le

Dördüncü ve en büyük kırsal nüfusa sahip devlet olan geleceğin Akkoyunluları ile Büyük Komnenoslar başarılı ittifaklar yapmış ancak ne Akkoyunluları ne de onların rakipleri olan Karakoyunluları kendi taraflarına çekebilmişlerdir. Panaretos, Amid'den (Diyarbakır) esinlenerek onları Türk olarak isimlendirir (bütün tarihçilerin yorumladığı şekilde) ki Akkoyunluların kökenleri konusunda en yakın-dönem kaynağımız yine Panaretos'tur. 1358'de Akkoyunlulardan son kez 'Amitiotai' olarak söz eden Panaretos'un kendisi de zaten ya 1390 yılında ya da hemen sonra ölmüştür.⁷¹ 'Amitiotailer' gelecekteki başkentleri Amid'e 1401 yılından önce ulaşmamışlardır. Panaretos'un 'Amitiotailer' Amid'den 300 km. ve 5 sıradağ ötedeydi. Cahen bu soruna ilk vurgu yapan bilim adamıdır;⁷² ki bu sorunun olası bir çözümü şudur:

Tarihi kanıtlara göre hanedanın ortaya çıkan ilk üyesi 1301'de Giresun'a saldıran "Koustouganés"dir. Ancak, II. Aleksios "onun gururunu zedelemiş" ve Giresun Kalesinin duvarlarını tekrar inşa etmiştir.⁷³ Koustouganés'in hemen batıdan saldırıya geçtiği görülmektedir. Burada dağlar denize oldukça dik uzanmaktadır ve 24 kilometreden daha uzun bir mesafe boyunca bölgede Ortaçağ sonrasına kadar varlığını sürdürmüş klasik yer isimlerine rastlanmaz; burası Ortaçağ yapılarından neredeyse tamamen mahrum bırakılmıştır. Ancak 1318'lere gelindiğinde iki yeni yer adı ortaya çıkar: Türk Pazarı (günümüzde Giresun'un 18 km. batısında Pazarsuyu Köyü Piraziz yakınlarındadır.) ve Pazar ile Aziz Basil (günümüzde Giresun'un 10 km. batısında bulunan Ayvasıl) arasında bulunup "Omidia" olarak adlandırılan yer.⁷⁴ Günümüzde 'Omidia'nın yeri tam olarak tespit edilememiştir, fakat büyük olasılıkla daha

Strange, 120 ('Chapenies'); Ioannides, *Ἱστορία* (dipnot 32'te *sözü edilen*), s. 252-53; S. Athanasiades, *Ἱστορία καὶ Λαογραφία τῆς Σαντιάς*, I (Selanik, 1967), s. 33-59; Sümer, *Oğuzlar*, s. 327-35; Bryer, "Laz and Tzan," bölüm 1, s. 191-93.

⁷¹ Panaretos, ed. Lampsides, s. 23.

⁷² Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, s. 363-64; *Aynı Yazar*, "Contribution a l'histoire du Diyar Bakr au quatorzième siècle," *JA*, 243 (1955), s. 91-92.

⁷³ S. Sgouropoulos, ed. A. Papadopoulos-Kerameus, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας*, I, (S. Petersburg, 1894), s. 431-37.

⁷⁴ W. Tomaschek, *Zur historischen Topographie von Kleinasien im Mittelalter*, *SbWien Phil.-Hist. Kl.*, 124 (8) (1891), s. 80; K. Kretschmer, *Die italienischen Portolanen des Mittelalters* (Berlin, 1969), s. 648; A. Delatte, *Les Portulans grecs* (Liège-Paris, 1947), I, s. 238; II, s. 33; Bryer, "Littoral," s. 105-6. Son döneme ait bir deniz haritasında η Μήδεια, (bir diğerinde ise Νικομήδεια olarak) görünmesine rağmen, Tomaschek'in ó Μηδείας [λιμὴν] teklifi, gerçekte hoş bir fikirten öte anlam taşımaz, çünkü Yunanca'da belirlik belirten artikelin, bir isime bu kadar kesin bir biçimde eklenmesi beklenemez (özellikle de cinsiyet belirtilmeyen bir kelime için). Aynı şekilde, Kretschmer'in bu yeri Ordu Boztepe olarak belirlemesi de gerçekçi değildir. Balabanes de, Bulancak'ın Περαντζάκιν, küçük Pera olduğuna dair olanak dışı iddialar öne sürer. Bence Omidia, 1222/23 olayları ile ilgili olarak Lazaropoulos tarafından sözü edilen ve bir daha da duyulmayan, τού Παύτζέα eyaletindeki tanımlanamayan Ἀμμώδιον sahil yerleşim bölgesi olabilir ki, bu da oranın Trabzonlular için bile ilk dönemlerden beri kayıp bir bölge olduğuna işaret eder. G. Balabanes, Πόθεν τό ὄνομα τῆς τοῦ Πόντου, Ποντιακά Φύλλα, 3 (27) (1938), s. 108-11; Papadopoulos-Kerameus, *FHIT*, s. 122.

sonra Akköy adını alan (günümüzde Bulancak) kentin yakınlarında bir yerdedir. ‘Amitiotailer’ acaba ‘Omidia’ bölgesinden mi gelmektedirler?⁷⁵ Ben, kesin olmamak kaydıyla, 15. yüzyılda “Küçük Türk”ün liderliğinde Doğu Anadolu’yu ve Kuzey İran’ı yöneten Büyük Akkoyunlu federasyonunun uzak köklerinin burada, 13. yüzyılın sonlarında Giresun’un hemen batısında, mütevazı bir beylik olarak ortaya çıktığını iddia ediyorum.

‘Amitiotailer’ ilk başlarda oldukça can sıkıyorlardı. 1340 Ağustos’unda otlaklardan (kovalandıklarında) ve 1343 Haziran’ında (misilleme yaptıkları zaman) ufak tefek çatışmalar meydana gelmişti. O sıralarda ‘Amitiotailer’, Çepnilerle çoktan ilişki kurmuş ve böylelikle birleşmiş olan Türkmenler 1348 Haziran’ında Erzincan ve Bayburt Türkleriyle de ittifak oluşturarak potansiyel bir tehlike oluşturmuşlardı. Bu ittifak başarısız olmuştu, ancak açıkçası Türkmenleri tekrar bölmek gerekiyordu. Bu nedenle III. Aleksios çok alışıldık bir tedbire başvurdu. Büyük olasılıkla ilk defa II. Aleksios tarafından Sinop’la (ve belki Erzincan’la da) başlatılan bir politika izledi. Belki de III. Aleksios altı yıl önce müttefiki ve akrabası olan Bizans İmparatoru VI. İoannes Kantakouzenos’un kızını Orhan Beyle evlendirmiş olmasından etkilenmişti.⁷⁶ Fakat ilk kez olarak Bizanslı (Trabzonlu bile olmayan) bir prensese bir Türkmen beyi eş olarak sunuluyordu ve bu durum Oğuz hayal gücünü derinden etkilemiştir. *Dede Korkut Hikâyelerinin* 6.’sında Akkoyunlu Lider Hanlı *hoca*’nın oğlu *Han Turali*’nin bir Amazon gelini, nasıl alıp da getirdiği anlatılır. Sadece Trabzon *tekfurumun* böyle bir kızı vardır ve doğal olarak Turali gelini alabilmek için Herkül’ün bile gözünü korkutacak nitelikte üç iş ile uğraşmak zorundadır: Siyah bir boğayı, krallığın bir aslanını ve vahşi bir deveyi Trabzon *meydanında* alt etmelidir. Turali ortaya çıktığı zaman Trabzonlu *hatunun* düşüncesi değişmiştir; saraydan “olanları seyretmektedir ve dizleri tutmaz, kedisi miyavlar ve hatun hasta bir buzağı gibi yere yığılır. Başucunda duran kızlara şöyle söyler: “Yüce Tanrı keşke babamın yüreğine merhamet verse, keşke belirlediği bir bedel karşılığında beni bu adama verse! Böyle bir adamın canavarların elinde yok olması ne yazık!” Turali boğayı haklar; *meydanın* ortasında “aslanın kükreyip de oradaki bütün atların kan işemesiyle” ilgili dehşetli sahneler vardır; arkasından Trabzonlular deveyi yatıştırılmaya çalışırlar. Turali prensesi kazanır; birlikte atla oradan uzaklaşırlar. Fakat Trabzon *tekfuru* kızına izin verdiği için pişman olur ve kızını geri getirmek üzere ordusunu arkalarından gönderir. Prenses inisiyatifi ele alır ve

⁷⁵ Bir tartışma sırasında Bayan Ahrweiller, Amitiotailerin Ἀμισός (Amisos) bölgesinde ortaya çıktıklarını ileri sürmüştür. Ancak, şehrin tarihi kayıtlarında bu form eğer doğrulanmış olsaydı ve Panaretos’un da özellikle kullandığı Ἀμινσόος [ç.n.Aminosos] formu, ed. Lampsides, 69, 75, 10. yüzyıldan beri yaygın şekilde daha iyi bilinmiyor olsaydı, bu iddia doğru olabilirdi.

⁷⁶ Irène Mélikoff-Sayar, *Le destan d’Umur Pacha* (Paris 1954), s. 106-8; P. Lemerle, *L’émirat d’Aydın, Byzance et l’Occident* (Paris, 1957), s. 175, 221; M. İzzeddin, “Notes sur les Mariages princiers en Orient au Moyen Âge,” *JA*, 257 (1969), s. 144-45.

600 Trabzonlu savaşçıyı kılıçtan geçirir. Turali'nin erkeklik gururu incinmiştir; ikisi düelloya girerler ve *hatunun* attığı kırık bir ok "Turali'nin saçındaki bitin hızla ayaklarına doğru inmesine neden olur." Tekrar birbirlerine kavuşan Turali ve Trabzon prensesi sonsuza dek mutlu bir şekilde yaşarlar.⁷⁷

Tarihçiler için Türk destansı şiirleri çoğu zaman anlaşılması zor bilgiler içerir. Fakat bu destanla bazı tarihsel olaylar arasında neredeyse kesin (nadiren de olsa) bir bağlantı vardır, çünkü Panaretos'un yazdığı kısa bir notta, Ağustos 1352'de, III. Alexios'un, kız kardeşi Maria'yı, Turali'nin oğlu ve 'Amitiotai' beyi Fahreddin Kutluğ ile evlendirdiği bilgisi yer almaktadır. Burada isimlerde görülen tutarsızlığa dikkat ediniz; Turali'nin bir Trabzonlu ile evlenmesi zor gözükmemektedir ve *Dede Korkut* hikâyelerine oranla Panaretos daha güvenilir bir kaynaktır. Fakat hikâye, bu ortaklığın göstergesi olması bakımından doğrudur ve bu haliyle Akkoyunlular ve Trabzonlular için ilişkilerinin başlangıcını anlamada ortak hafızaları tazelemiş ve bir yüzyıldan fazla bir süreyle Büyük Komnenosların dış politikalarının temelini oluşturmuştur. 1352'den sonra buraya bir dizi resmi ziyaret gerçekleştirilmiştir. Maria 1358'de Trabzon'u tekrar ziyaret etmiş; III. Aleksios 1363 yılı yazlık otlak mevsiminde Kutluğ beye yardım amaçlı hazırlıklar yapmış; emir 1365 yılında Trabzon'u ziyaret etmiş ve burada onurlandırılmış ve İmparator da 1367'de iade-i ziyarette bulunmuştur.

Onbir kadar Trabzon prensesinin Müslümanlarla evlendiği bilinmektedir ve bunlardan sekizi aynı zamanda Türkmendir; Hıristiyanlarla evlenen sadece 5 prenses bilinmektedir.⁷⁸ Buna karşılık onüç Büyük Komnenos, Ortodoks gelin almıştır -Trabzonlu, Bizanslı ve Gürcü- IV. İoannes ise misyonerlik amaçlı olduğunu öne sürdüğü evliliğini bir Türklerle yapmıştır. (Bu kişi belki de odalık olarak alınmıştı, çünkü kendisi aynı zamanda Gürcü bir eşe de sahipti).⁷⁹ Ortaçağda evliliklerin nasıl düzenleneceği konusunda Ortodoks-

⁷⁷ Alıntılar, *Dede Korkut*, (dipnot 14'te *sözü edilen*), çev. Lewis, 17-18, s. 117-32. Ayrıca bakınız: Mélikoff, "Géorgiens et Arméniens," s. 18-28; M. Fahrettin Kırzioğlu, *Dede Korkut Oğuznâmeleri* (İstanbul, 1952), s. 117-118; E. Rossi, II "Kitab-ı Dede Qorqut," *ST*, 159 (Vatikan Şehri, 1952), s. 31-33, 180-193, 219.

⁷⁸ Na, d. Aleksios I=Andronikos I Gidon; Anna, d. Alexios III=Bagrat V-VI; Maria, d. Aleksios IV=John VIII Palaiologos; ? Na, d. Aleksios IV=George Brankovic; =? Na, d. Alexios IV=Niccolo Crispino Santorini.

⁷⁹ Aleksios I=Na, d. Axouchos (Axuch); Manuel I = Rusudan; Andronikos I Gidon = Na, d. Aleksios I; John II = Eudokia Palaiologine; Michael = Na, d. Constantine Akropolites; Aleksios II = Na, d. Beka Jaqeli; Basil = Eirene Palaiologine; Aleksios III = Theodora Kantakouzene; Manuel II = Eudokia (Gülhan), d. David VI- VII ve Anna Philanthropene; Aleksios IV = Theodora Kantakouzene; Aleksander = Maria Gattilusio; John IV = Na, d. Büyük Aleksander; David = Gotthia'lı Maria ve Helena Kantakouzene. Tafur, çev. Letts (dipnot 22'de *sözü edilen*), s. 131.

ların ve Müslüman Türkmenlerin adetleri taban tabana zıttı.⁸⁰ Ortodoks prensesler Büyük Komnenoslara kesinlikle onüç adet drahoma getirmiş olmalı; peki ya onbir adet Müslüman damat onbir ayrı başlık parası da vermiş midir? Büyük Komnenoslar her iki kültürün de avantajlarından yararlanmışlar mıdır acaba? Gerçekten de beş kişi için ödenen drahoma bedeline karşılık 24 adet drahoma ve başlık parası alınmış mıydı?

Her iki sistemin de eşzamanlı olarak işlerliği mümkündür ve Trabzonlular ile Türkmenlerin evliliğe bakış açılarının farklı olduğu ise daha büyük olasılıkla doğrudur. III. Aleksios 1379 yılında Limniya'yı drahoma olarak elden çıkartmış gözükmemektedir; Çalbiyalı *Hacı Emir* de Ünye'yi (Oinaion) Theodora'nın başlık bedeli yapmış olabilir. Bu ittifakların kesinlikle en ünlü ve en efsanevî olanında ise (1458'de Ak-Koyunlu Uzun Hasan ile diğer bir Theodora'nın evliliği) Trabzon sınırları içerisinde bir bölge karşı tarafa drahoma bedeli olarak verilmiştir. Aynı şekilde Uzun Hasan da başlık parasını ödemiştir: Osmanlılara karşı Trabzon'u koruma sözü vermiştir. O dönemde bu, iyi bir pazarlık gibi görünmektedir.

O dönemde Konstantinopol'da kâfirlerle yapılan bu gibi evliliklere karşı ne derecede itirazların olduğunu anlamak oldukça güçtür. Bu evliliklerde gelinler Hıristiyan olarak kalıyorlar ve onlara birer *nymphostolos* eşlik ediyordu, fakat (geleceğin III. Manuel'inin 1377'de V.-VI. Bagrat'ın kızı

⁸⁰ İslam kanunlarında çeyiz (mihr bedeli) vardır, fakat başlık parası yoktur. Başlık parası yerel bir adet olmasına karşın *Mihr*'in yerini almış gibi görünmektedir. Ortaçağ Türkmenleri ve Moğollar tarafından uygulanmış olan başlık parası geleneği günümüz Anadolu'sunda varlığını halen devam ettirmektedir. Kıbrıs ve Lübnan'da bile gelin bedeli/çeyiz çelişmesini bertaraf edebilmek için Hıristiyan-Müslüman evlilikleri de nadir rastlanır olmuştur. Fakat Kafkaslarda inançların bir arada olması Ortodoks Ossetlerin drahomadan Sünni Çeçen-İnguş'ların (*kalim*) çeyiz gelenekleri lehine vazgeçmelerine sebep olmuş olabilir; Karadeniz Rumları arasında benzer bir eğilimin olduğuna dair kanıt yoktur. Busbeq'in açıkladığı gibi, Osmanlılar 16. yüzyıldan itibaren hem drahoma (resmen evlenen kadınlar için, onlara biraz özgürlük getirmiştir) ve hem de evlilik bedeli olan başlık parası (eşlerden ikincil konumu olan için, itaat edeceğinin bir işareti) uygulamalarıyla orta bir pozisyondaydılar. Böylece Ortodoks yöneticiler, drahomalı (*proika*) prensesler ile Osmanlıları evlendirme çabasına girmişlerdi. Örneğin, Theodora Kantakouzene = Orhan'ın (1346) durumu; Stefan Lazarević'in kız kardeşi ile = I. Bayezid (1394); Maria/Sırp Mara ile = Murad (1345). Şüphesiz Büyük Komnenoslar, prenseslerin güvenliklerini garanti altına almak için drahoma verdiler, fakat Osmanlılardan farklı olarak, Büyük Komnenosların Türkmen damatları, büyük olasılıkla başlık parası ödemişlerdir. Bkz. Vryonis, *Decline*, s. 274; J. F. Baddeley, *The Rugged Flanks of the Caucasus* (Oxford, 1940), I, s. 207, 267; E. S. Forster, *The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq.* (Oxford, 1968), s. 28, 118-10; Ducas, *Istoria Turco-Byzantină (1341-1462)*, ed. V. Grecu (Bucharest, 1958), s. 39, 59, 257, Bonn ed. (1834), s. 17, 33, 205; EI, s.v. Mahr. Bu sorun hakkındaki görüş bildirimleri için Mr. George Rakintzakis ve Dr. David Kerr'e müteşekkirim. [Ç.n. George Rakintzakis bu konu üzerinde bir tez hazırlamıştır. Bkz. George Emm. Rakintzakis, *Orthodox-Muslim mixed marriages, ca. 1297-1453*, University of Birmingham, Yayınlanmamış M.a. Tezi, 1975.]

Eudokia-Gülhan ile evlendiğinde olduğu gibi)⁸¹ ortada hiç *stephanokrator* yoktu ve evlilik törenleri Türkmen topraklarında gerçekleşiyordu. Orhan ve Kantakuzenos'un o herkesçe bilinen evlilik törenlerinde Ortodoks ayininin *prokypsis* ile sınırlandırıldığı neredeyse kesin bir bilgidir. III. Aleksios'un, Taceddin'in 1362'de kendisine yaptığı ilk kız isteği teklifini, halkın düşüncesine uyarak, nasıl olup da geri çevirdiğini bilmek özellikle ilginç olurdu; *emir*, Eudokia'yı onyediy yıl beklemek zorunda kalmış ve ancak uzun görüşmelerden sonra onunla evlenebilmişti. İmparatorun bu evliliğe karşı çıkmasının nedeni belki de din yüzünden değildi, çünkü Trabzon'da daha önceden de kâfirlerle evlilik ittifakları kurulmuştu ve Eudokia olayı da Türkmen bir dulun Bizanslı bir asilzadeyle evlenmesine herhangi bir itiraz olmayacağını göstermektedir. Bu olay belki de Aleksios'un Taceddin ile Limniya'yı ele geçirmek uğruna yapmış olduğu uzun mücadelesiyle ilgilidir ya da böylesi ittifaklar sonucunda Türkmen beklentilerinin niteliği onu rahatsız etmiş olabilir. 1361'de Aleksios kayın biraderi olan *Hacı Emiri* kendisinin bir vasalı gibi görmeye başlamıştı, ancak İmparator iki yıl sonra diğer kayınbiraderi *Kutluğ Beye* yardıma gittiği zaman, bu durum tersine bir vassal geleneğine verilen cevap niteliği mi taşıyordu? Aynı şekilde Palaiologoslar da Osmanlı beylerine bu tarz hizmet etmenin mutsuz bir deneyimini yaşamışlardır.

İbn Battuta'nın, Müslüman bir ailenin yanında kalan Hıristiyan bir Prensesin konumuyla ilgili güçlü betimlemesi (müttefik bir mahkemede bir tür Yüksek Düzeyli Komiser ve kendi kurduğu sistem çerçevesinde Hıristiyanların yerel koruyucusuydu)⁸² çok iyi bilinmektedir ve bu durum Uzun Hasan'ın eşi Theodora'nın olayı ile paralellik arz etmektedir.

Ancak, bir tarafın Yüksek Düzeyli Komiser olarak nitelendirdiği kişi, diğer taraf için yalnızca bir rehine olarak görülebilir. Durumu daha küçük ölçekte değerlendirmek gerekirse, Trabzon Prensesleri Türkmen hanedanlıklarında benzer statüler edinmişlerdir, ancak aralarından sadece Theodora'nın "*ulu hatun*" (sultanın has eşi) olduğu bilinir ve diğer prenseslerden hiç birisi onun gibi bir emir annesi olmanın getirdiği büyük ayrıcalıklara sahip olamamıştır. Günümüzdeki kadar, 11. yüzyılda yarı-Hıristiyan kökenli yöneticilere karşı herhangi bir önyargı yoktu ve Trabzon'la ilişkisi olan bir Müslüman olarak sadece Uzun Hasan'ın Hıristiyan bir anneye sahip olduğu bilinmektedir.

Trabzon'un Ortodoks yöneticileri Müslümanlarla evlenemezlerdi, fakat Hıristiyan kadınları yerel emirlere vermek yoluyla emirleri kendilerine karşı minnettar bıraktıklarını düşünmüş olabilirler; aynı şekilde bu yerel emirler de eşlerini kendilerine bağlı kılmak suretiyle onları vasallığın bir simgesi olarak düşünülmüş olabilirler. Bu durum büyük olasılıkla -Panaretos için de olduğu gibi- netlik kazanmamıştır, çünkü III. Aleksios'un da anladığı kadarıyla ortaya

⁸¹ Panaretos, ed. Lampsides, 78.

⁸² İbn Battuta, çev. Gibb (dipnot 52'de *sözü edilen*), II, s. 488-89, 498-503.

çıkan tablo, yapılanları yeterince haklı göstermişti. Boz Tepe’de kurduğu akrabalık ilişkileri ve diplomatik misafirperverliği sayesinde altı adet Müslüman eniştesini ve damadını ağırlamak işe yaramıştı. Öyle ki III. Aleksios’un hükümdarlık döneminin ortalarında artık Türkmenler Canik Meliki Büyük Komnenos için tehdit olmaktan çıktığı için Aleksios güneydeki Çalbiya ve Cheriana bölgesini, Erzincan ve Bayburt Türklerinden kurtarma üzerine yoğunlaşabilmişti.

Evlilikle ilgili konularda kafa karışıklığı yaşandığında, hem Trabzonlular’ın hem de Türkmenlerin paylaştıkları kimi ortak hanedanlık ve aile yapıları devreye giriyordu. En tepede, Fransa’dan Orta Asya’daki kurultaylara kadar uzanan geniş ve birbirleriyle bağlantılı yönetici ailelerin oluşturduğu belli bir hanedanlık yönetim sistemi yer almaktaydı.⁸³ Büyük Komnenoslar asla bu seviyede olmadılar, ancak böylesi bir varsayımın ayrıcalıklarını paylaştılar, çünkü ‘Büyük’ Komnenos terimi bir isim olmaktan da öte, bir etiket haline gelmişti: Bu etiket Büyük Komnenos Maria gibi, Türkmenlerle evlenen kız çocuklarına bile ortak yönetim yetkisi veriyordu ki, bu da isimsiz Çalbiyalı Hacı Emir’e atfedilen unvanın Trabzon İmparatorluğu’na uyarlanmış şekliydi.⁸⁴ Bir zamanlar benzer şekilde Kantakouzenos etiketi de bir çeşit idarî ünvan olarak geçiyordu.⁸⁵

Sonraki düzeyde ‘geniş aile’ kavramı geliyordu ki, burada aileler ortak ve genellikle de mitsel bir atanın etrafında birleşiyorlardı. Karadeniz Rumları, Kafkas tarihinin en sonunda dinamik bir soy ağacı şekline dönüştürüldüğü İspir ve Bayburtlu Bagraditler’den beri, doğu ve güneydeki bataklık bölgelerinde yaşayan toplumlar nedeniyle, ünvan ve sahip olunan topraktan ziyade klan statüsünün yönetim yetkisi sağladığı bu yapıya çoktan alışmışlardı. Laz ve Çoruh (Akampsis) vadileri kesinlikle bu sistem içerisinde düşünülmelidir ve belki de Tzannichitai ve Kabazitai’ler de bu yapıyı paylaşmışlardı. Dolayısıyla, o ‘geniş aileleriyle’ birlikte gelen Türkmenler yerel Trabzonlu Rum toplumu üzerindeki Kafkas etkilerini güçlendirmiş olabilirler. Aziz Eugenios’un 14. yüzyıla ait mucizeleri içerisinde adı geçen Bizanslı bir hâkim, Trabzonlu davacıların hepsine birden Eugenios adı verilmiş olduğu için onları birbirlerinden ayırt edemez.⁸⁶ Trabzon’un koruyucu azizleri, Büyük

⁸³ Bkz. V. Vladimirtsov, *Les régime social des Mogols* (Paris, 1948).

⁸⁴ Burada, hakkında oldukça fazla kaynakça bulunan bu ünvanın kökenleriyle ilgilenmiyorum. En son yayın için bkz. D. Polemis, “A note on the origin of the title “Μέγας Κομνηνός”, *Neo-Hellenika*, 1 (1970), s. 18-23; O. Lampsides, “Bessarions Zeugnis über den Titel Μέγας Κομνηνός, *’Αρχ. Πόντ.*, 30 (1971), s. 386-97; B. Hemmerdinger, “Μέγας Κομνηνός, Calque de Hohenstaufen”, *Byzantion*, 40 (1970), s. 33-35 (belki de en tuhaf ve hiç inandırıcı olmayan açıklama budur); O. Lampsides, “Μέγας Κομνηνός-Hohenstaufen”, *Byzantion*, 40 (1970), s. 544-45.

⁸⁵ D. M. Nicol, *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzanus), ca. 1100-1460. A Genealogical and Prosopographical Study*, DOS, XI (Washington, D.C., 1968), XI.

⁸⁶ Papadopoulos-Kerameus, *FHIT*, 141.

Kommenoslar tarafından sürekli olarak destek görmüşlerdir; dolayısıyla Rum vadi-*bandon* toplumunun komşu Türkmen modeli üzerine şekillenmiş olmasının bir açıklaması olarak, Aziz Eugenios'la Φιλοπολι και φιλοπατρι⁸⁷ olan bağlantı da aynı şekilde ödüllendirilmiş olabilir miydi? Burada Uspenskij, hagiografin kafasında “tek bir klanın kökenlerini tek bir klan ismiyle” anlatmak vardı diyecek kadar ileri gitmiştir.”⁸⁸ Ancak bu görüş bir kenara bırakılmalıdır, çünkü Eugenios nadir görülen bir isimdir ve eldeki şemalarda, vadide yaşayan ailelerin batıdaki herhangi bir Rum çekirdek aileden farklı olduklarına dair herhangi bir kanıt bulunmamaktadır -ve burada her şeyden öte, *gonikon*ların [ç.n. γονικον: bir tür toprak sahipliği] alçakgönüllü yapısı ancak bu kadarına izin veriyordu.⁸⁹

Aşağı halk tabakasının evlilikleri hakkında çok az şey biliyoruz ve elimizde Vazelon Akta'larına eşdeğer bir Türkmen kaynağı olmadığı için de gözümüzde tam olarak canlandıramıyoruz. Akta'larda birçok Türk soyadı ya da lakabı⁹⁰ ortaya çıkmıştır, ancak hiç birisi Müslüman ismi değildir. Aslında Trabzon merkez topraklarına gelen ilk iki Türk yerleşmeci grup 1432 yılına tarihlendirilmektedir: Pharo'ların *paroikos*'u Mahmud ve Sürmene'de küçük bir toprak sahibi olan Arslan Bey.⁹¹ Burada, 13. yüzyılın sonlarındaki Çalbiya Phadisane'sinde (Vatiza, Fatsa), Cenevizlilerin kaydettiği şekliyle, 'Corcha'nın kızı 'Echiseni' ve 'Murti'nin kızı 'Yerena' gibi inançlı insanların gerçekte neler söylediklerini bilmek çok güçtür.⁹² Ancak Maçka'da görülen Türkçe soyadları ve Hıristiyan isimlerinden yola çıkarak, bazı Türk çocuklarının Hıristiyan ebeveynlerinin dinlerini kabul ettiklerine dair kanıtlar olduğu çıkarımını yapabiliriz.

Türkmenler ile karşılaşmak dünyanın bildiği bir takım sosyal baskılara neden olmuştur.⁹³ Toprak değil erkeğin gücü ön plana çıkmış ve bu bağlamda hayvan sürülerinin fiyatları yükselmişti. Bir *khorion* (χωριον) toprak 5 asper, biraz daha büyük olanı ise 8 asper olmuştu. Bir kuzunun fiyatı 4 ile 6 asper arasında değişiyordu. İkinci el bakır bir kazan 8 asper, bir semer 11-15 asper

⁸⁷ A.g.e. 51.

⁸⁸ *Acts of Vazelon*, CII-CIII.

⁸⁹ Eugenios adıyla sadece iki kişi Akta'larda görülmektedir; Panaretos'ta ise bu isim hiç geçmez. Bu dönemin Bizans kırsal aile yapısı hakkında bkz. D. Jacoby, “Phénomènes de démographie rurale à Byzance aux XIIIe, XIVe et XVe siècles,” *Etudes Rurales*, 5-6 (1962), s. 161-186 ve Angeliki Laiou, *DOP*, 27 (1973), s. 328.

⁹⁰ Örneğin Ἰωαννάκης ὁ Ατζοθπάς, Βασίλειος ὁ Τουρκοθεριανός, Βασίλειος ὁ Χάζαρος, Ἰωάννης ὁ Τζακαρόπουλος (Çakar ?), Θεόδωρος ὁ Τζαμωτής (Camii ?), ὁ Τζαμουλής (Çamuha ?), ὁ Τζερεκέρης (çeri ?), Μαρούλα ἡ Τζιλπινόπουλος (çelebi ?), Βασίλειος ὁ Τουρκοθεόδωρος Vazelon Akta'ları, İndeks.

⁹¹ Laurent, “Deux Chrysobulles,” 268¹⁶², 269¹⁸¹: Μαχμούτης, Ἀσθλανπέκης,

⁹² G. I. Bratianu, *Actes des notaires génois de Péra et de Caffa de la fin du treizième siècle (1281-1290)* (Bükreş, 1927), s. 172; *Aynı yazar, Commerce génois (dipnot 12'de sözü edilen)*, s. 172-73.

⁹³ Vryonis, *Decline*, s. 241, 257 dipnot 706, s. 307-14.

ve binek bir at 150-400 asper arası bir rakama yükselmişti. Fakat Kafkasyalı 11 yaşındaki köle bir kız 600 asper gelir getirirken, 18 yaşındaki köle kız 900 asper gelir getiriyordu. Türkmenler'in elinden kız kardeşini kurtarmak isteyen keşişin ödeyeceği fidye 850 asper'e (yaş ve durum belirtilmeksizin) sabitlenmişti.⁹⁴

Türkmenler, insan gücüne olan gereksinimlerinin daha da fazla olması nedeniyle bu dengesizliğin oluşmasına kısmen katkıda bulunmuş olabilirler. Türkmenler her yerde olduğu gibi burada da tutsak almak amaçlı saldırıyorlardı; Panaretos'un kayıtlarında Türkmen tutsaklardan hiç söz edilmez. Oysa Panaretos ve Vazelon Acta'ları, Türkmenlerin Rumları esir tuttuklarına dair bol miktarda delil sunmaktadır. Şemaların gösterdiği şekliyle Trabzon'un verdiği bu kayıpların son derece küçük bir yüzdesi olmasına karşın, bazen bir toprak ekonomisinin dengesini bozmaya da yeterli olabilmekteydi. Mayıs ayında gerçekleşen ufak tefek saldırılar ve meralarda sebepsiz yere ortadan kaybolan çobanlar yüzünden erkek işgücü sürekli azalmış, bu da dulları iflas ettirmiştir ve daha da kötüsü köyün nüfusu yarı yarıya azalmıştır.⁹⁵ 1261 yılı gibi erken bir tarihte, Maria Tzarchalina (Çerkes ?) sahip olduğu atadan kalma mülkünü kendisi ve ailesinin günahlarının bağışlanması ve kurtuluşu için Vazelon Manastırına bağışlamıştı. Bu bağış geleneksel olarak uygulanmaktaydı, ancak Maria bu bağış için başka bir neden daha eklemiştir: "5 çocuğum tutsak edildi; eğer geri dönerlerse, onlara sahip oldukları hisseler verilmelidir, eğer geri dönmez iseler bu miras, dağlar, nehirlere, bahçeler ve ağaçlar, ekilebilir topraklar ve boş topraklar, manastırın malı olmalıdır".⁹⁶ Manastır, mülkleri eline geçirmiş ve Maria da bir daha topraklarını hiç ekememiştir.

Αιχμαλωτος [Aikhmalotos ç.n.] soyadının ortaya çıkışı⁹⁷ (tutsak anlamından çok sığınmacı), Maçka'daki Satala (Sadağ) piskoposunun sürülmesi⁹⁸ ve başkentin mahallelerinde bile birçok manastırın surlarla çevrilmiş olması⁹⁹ rivayet olunan Türkmen baskısının izleri olarak görülebilir. Türkmen ekonomisinin Trabzon'u etkileyip etkilemediği ve kırsalcıların, çiftçileri kendileri gibi otlak-kışlak göçüne zorlayıp zorlamadıkları daha önemli bir konudur. Ancak zaten Karadeniz Bölgesinde, tarım ve otlak-kışlak şeklinde, ikili bir

⁹⁴ Vazelon Akta'ları, 1263 yılına ait kayıt 84, 13. yüzyıla ait kayıt 90, 1260 yılına ait kayıt 79 ve 13. yüzyıla ait kayıt 107; 13. dipnotta sözü edilen İngiliz kayıtları; *Moretto Bon, Notaio in Venezia, Trebisonda e Tana (1403-1408)* (Venice, 1963), s. 11-12, 16.

⁹⁵ Trigoliktos, *Vazelon Akta'ları*, 13. yüzyıl, kayıt no 106.

⁹⁶ *Vazelon Akta'ları*, 1261 yılı kayıt 38; Germaine Rouillard, *La vie rurale dans l'Empire Byzantin* (Paris, 1953), s. 165-66.

⁹⁷ XIII. yüzyıl kayıt 106; Alice-Mary Talbot, "The Patriarch Athanasius (1289-1293; 1303-1309) and Church," *DOP*, 27 (1973) s. 14 dipnot 6.

⁹⁸ *Vazelon Actaları*, 1256 yılı kayıt 53.

⁹⁹ Örneğin Pharoz (Laurent, "Deux Chrysobulles") ve Trabzon'da bulunan Aya Sofya. Surlarla çevrili Manastırlar Dede Korkut ve Melik Danişmendname destanlarının önemli bir unsurudur. De Planhol, "Signification", (dipnot 11'de sözü edilen), s. 235.

ekonomik yapı olması muhtemeldir. Panaretos, Karadeniz Rumlarının bu sistemi tanımlayan iki yaşamsal terim kullandıklarını ortaya koyar: χειμαδια (kışla[k]) ve περχαριν (yayla[k]).¹⁰⁰

İmparatorluk topraklarının bir kısmını oluşturan yazlık otlaklar düzenli bir şekilde kayıt altında tutulmuştur. Trabzon nüfusunda yaşanan hareketlilik kesinlikle Türkmenlerde olduğu kadar geniş çaplı değildir ve Trabzon'un sahip olduğu yazlık otlakların çoğunluğu kışın kalınan yerlerden bir günlük mesafede bulunmaktadır. Yukarı Maçka'nın (Palaiomatzouka) hemen aşağısında yer alan ve Karadeniz Rum nüfusunun kalbi durumunda olan bölgenin şeması bizlere bu ikili otlak ve tarım ekonomisinin nasıl işlediğini gösterecektir. Batıdan doğuya, Boudoxe Dağı'ndan Karakaban Dağı'na doğru yer alan kısım aşağıdaki gibidir.¹⁰¹

İsim	Fonksiyonu	Yükseklik	Boudoxe Dağına Uzaklığı
Boudoxe Dağı	Aşağı Yazlık Otlak	2,300 m.	-
Koleles	Yazlık Yerleşim	1,500m.	1,500m.
Tsimprika	Daimi Köy	400m.	4,000m.
Prytanis Nehri	Yukarı Çayırılık	300m.	4,300 m.
İmparatorluk Yolu	Yukarı Çayırılık	400m.	4,800 m.
Giannakanton	Daimi Köy	500m.	5,500 m.
Choumerixa	Yazlık Otlak	1,700 m.	8,500 m.
Karakaban Dağı	Aşağı Yazlık Otlak	2,400 m.	10,500 m.

Trabzon lehçesine bol miktarda Türkçe isim ve terimin girmiş olması pek de şaşırtıcı değildir. Türban¹⁰² takmış Trabzonlu askerler “Türklerin kul-

¹⁰⁰ *Otlak* kelimesinin Ermenice eşanlamlısı *leri* dir. (*Karşılaştırmız*: Piskoposluk ve Haldiya'da Leri köyü); G. Dumézil, *Cortes Lazes*, Paris 1937, s. 23. *Parcharin* hakkında kaynakça çoktur. (Örneğin: G. Bapheidas, Ἐξοχὴς τῆς Τραπεζοῦντος, Χρον. Ποντ., 1 [9] [May, 1944], s. 186-88), fakat A. A Papadopoulos'un παραχώριον (Ἱστορικόν Λεξικόν τῆς Ποντικῆς Διαλέκτου, II [Atina, 1961], *sözlük tanımı*)'dan türetimi dışında, Kaçkar dağlarının Paryadres—Barkar—Bulgar Dağı'ndan—kaynaklandığını öne sürdüğüm bu terimin kökeni konusunda başkaca bir tartışma yoktur: E. Honigman, *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches* (Brussels, 1935), s. 181 ve dipnot 5; V. Langlois, *Collection des historiens anciens et modernes d'Arménie*, I (Paris, 1869), s. 83; II (Paris, 1880), s. 82, 299; J. Laurent, *Byzance et les turcs seldjoudides* (Nancy, 1913), s. 43; N. Asım, *Celaliüttin Harzemşah* (Konstantinopol, 1934), s. 131; J. Markwart, *Südarmerien und die Tigrisquellen* (Vienna, 1930), 17*-18*, 21*-23*, 230, 404, 411; Bryer, “Laz and Tzan”, bölüm 1, s. 192 dipnot 124. Bu konuyu ele alan Dr. V. L. Ménage'a müteşekkirim. Günümüz Of lehçesine giren Yunanca tarım terimleri arasında, Bay Michael Meeker bana fo(r)man kelimesinden söz etme nezaketini göstermiştir. XIII. yüzyıl Vazelon Akta'ları kayıt 62'de bulunan Θováρια (büyük ot yığını [ç.n. kelimesi] Karadeniz'e özgüdür.)

¹⁰¹ Bu bölge detaylı bir şekilde Bryer ve Winfield tarafından yapılacak olan bir çalışmada tanımlanacak ve yer isimleri belirlenecektir.

¹⁰² D. Talbot Rice, *Haghia Sophia*, resim 121.

landığı silahlar gibi kılıç ve yay kullanıyorlardı ve Türkler gibi ata biniyorlardı”¹⁰³ (kısa üzengili). Bizans dünyasında, *hatun* kelimesi garip bir şekilde Yunanca’daki (χατουνα)¹⁰⁴ *despoina*’nın alternatifi olarak kabul edilmeye başlanmıştı ve onbeşinci yüzyıl itibarıyla da Büyük Komnenos Alexander, yerel çapta İskender (Σκανταριος) olarak adlandırılmıştı.¹⁰⁵ *Tekfur*, Paskalya Yortusunda, *meydan*’da (Μαιτανιν)¹⁰⁶ yortu ayinine katılır ve *tellah* da (νοκτοταλαλιος-gece bekçisi) *burçlarda* (Πουρτζιος-kale surları) devriye gezerdi;¹⁰⁷ *protospatharios*’u (αμυρτζανταριος, korumalarının başı) *emir candar* idi,¹⁰⁸ *akolouthos*’u ‘Horchi’ idi (χουρτζης, imparatorun önünde imparatorluk yayını taşıyan uşak)¹⁰⁹ ve avcı başı ise bir *emir doğan* (αμνηρατοχανακαντος) olabilir.¹¹⁰ Bu yüzden Türkmen tehdidinin doruk yaptığı ve *emir candarların* önemli bir rol üstlendiği 1330 ve 1340’lardaki iç savaşlarda Türkmenler ve Trabzonlular arasında herhangi bir iktidar savaşına şahit olmak oldukça ilginçtir. Bölgedeki siyasal mücadele oldukça karışık gözükmemektedir, ancak bu sosyal ve siyasal huzursuzluklardan (ki bunlar Konstantinopol’da yaşananların bir yansımasıydı) hiç birisi Türkmenler nedeniyle ortaya çıkmamıştır. Gerçekten de Büyük *Mesazon* Altamur (? II) ve Cenovalı Jeronimo de Nigro (Büyük *Mesazon*, 1425; Büyük *Vestiarios*, 1445-49)¹¹¹ dışında, Trabzon tarihinde çeşitli görevlerde¹¹² yer aldığı bilinen 192 kişiden hiçbirisi Türkmen değil, Karadeniz ya da Bizanslı ismi almıştır; tabii o çok ünlü George Amoiroutzes’in atalarının bir emirin sarayından çıkma olduğunu saymazsak. Trabzon toplumuna, ekonomisine ve yönetimine Türklerin ve Lazların etkisi beklenmedik bir biçimde yüzeysel olmuştur.

¹⁰³ Clavijo, çev. Le Strange, 115.

¹⁰⁴ XV. yüzyıla ait Vazelon Actaları kayıt 166; G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, 2. baskı, Berlin 1958, s. 343-44.

¹⁰⁵ Chalkokondyles, Bonn ed., s. 437.

¹⁰⁶ Panaretos, ed. Lampsides, s. 75.

¹⁰⁷ H. Grégoire, “Les veilleurs de nuit à Trébizonde au XVe siècle”, *BZ*, 18 (1909), s. 490-99.

¹⁰⁸ J. Verpeaux, *Pseudo-Kodinos, Traité des Offices* (Paris, 1966), s. 341-42, 348; Laurent, “Deux Chrysobulles”, 261,⁵⁴ 267¹⁵¹, 269²⁰²; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, s. 68. Bu terim hakkındaki görüş bildiriminden ötürü Jr. Speros Vryonis’e müteşekkirim.

¹⁰⁹ Bu kelimenin etimolojisini (görünüşte Gürcüce ya da Türkçe değildir) anlayamadım. Clavijo, ed. Estrada, s. 75-76; çev. Le Strange, s. 112; Verpeaux, *Pseudo-Kodinos*, s. 341-42, 345. Verpeaux tarafından yayınlanan listede *emir candar* ve “Vrcho” isimlerinin bir istisna olarak yer almasına karşın Verpeaux listenin Trabzonluların kıdem sırasını temsil etmediği konusunda ısrar etmektedir; ancak eğer böyle olsaydı bazı güçlükler ortaya çıkabilirdi. Verpeaux, bu listenin Cod. Marc. Gr. 609’a, Panaretos’un tek El Yazması Kitabının hemen arkasına, sanki aynı el tarafından yazılmışçasına eklenmiş olduğunu gözden kaçırmaktadır. İşte tam bu yüzden listenin Trabzon’a ait olması kuvvetle muhtemeldir.

¹¹⁰ *Vazelon Actaları*, 15. yüzyıl kayıt 166, fakat aynı ifade için bakınız Laurent, “Deux Chrysobulles”, 269¹⁸⁶ (γερακοφώλεον).

¹¹¹ Iorga, *Notes et extraits* (dipnot 26’da sözü edilen), I, 34; III, 246.

¹¹² A. Bryer’in doktora tezinde listelenmiştir (dipnot 12’de sözü edilen), II, s. 171-196.

Aksine Trabzonlular, Bizans hükümetinin gelişmiş yöntemlerine yetişmeye gayret etmişler¹¹³ ve hatta Romalılardan daha çok Romalı gibi olmaya özen göstermişlerdir. Chalkokondyles'in de belirttiği gibi, Büyük Komnenoslar, "Hellen geleneklerini ve Hellen dilini" korumuşlar ve sadece "barbarlar tarafından topraklarının yakılıp yıkılması nedeniyle karşılaştıkları sorunlardan kurtulmak için" barbar komşuları ile evlenmişlerdir.¹¹⁴

Dinlerarası etkileşim bakımından kaydadeğer çok az bilgi vardır; çünkü Karadeniz, Anadolu'nun diğer bölgeleri için geçerli olan "Vryonis kural-ları"ndan bir tanesine karşı olarak istisnaî bir durum sergilemiştir ki, bu da *dervişlerin* misyonerlik faaliyetlerinin tam da Ortodoks Kilisesinin çöktüğü bir döneme denk gelmesidir.¹¹⁵ *Dervişler* Anadolu'ya geldiklerinde Ortodoksların inancı uzun süreden beri azalmaya başlamıştı ve dolayısıyla o bölgede bilinen yegâne Karadeniz *tekkesi* Tirebolu'da (Tripolis) kurulmuştur.¹¹⁶ Trabzon Kilisesinin dokuzuncu yüzyıl *limes*'inin yardımcı piskoposları güneye giderken, ondördüncü yüzyıldan itibaren yeni piskoposluk kurmak zorunda olan tek bölge Karadeniz idi (Anadolu'nun diğer bölgelerinin aksine bir deneyim olarak). Wächter'in Bizans Anadolu'sunda inanç üzerine yaptığı çalışmanın zorluğu samanlıkta iğne aramaya benzemesidir.¹¹⁷ Ancak, o sıralarda Karadeniz'de yeni piskoposluklar ortaya çıkmıştır: Limniya'da (gelişimi, 1317-84), 1390'ların Çalbiya'sında ki, burası onbeşinci yüzyıl sonlarının Kanis idi ve yaklaşık 1624 yılından sonra tekrar kurulmuştu;¹¹⁸ 1461'de bir piskoposluk merkezi olarak kaydedilen Heriana (Roman Katolik, bakınız *partibus* 'a);¹¹⁹ Ophis'de (Of) onbeşinci yüzyılın sonlarında kurulan piskoposluk merkezi¹²⁰ ve son olarak Maçka Vadisi de (Matzouka) 1863'de Rhodopolis piskoposluk merkezi kurularak taçlandırılmıştı.¹²¹ Bu sıralarda kıyıları iç kesimlerden gelen seçkin ve köklü sığınmacılara kucak açmıştı: 1256'da Satala; Limniya yoluyla Samsun'da sonlanan Amasya ve Ünye yoluyla

¹¹³ Örneğin 1297 ile 1329 arasında Konstantinopol'de revize edilmiş olan hukuk sistemi, İmparatorluk Mahkemesinde yer alan Yüksek Hâkimler Kurulu da dâhil olmak üzere, Trabzon'da da aynı şekilde uygulanmıştır. Bakınız, Vazelon Akta'ları, 14. yüzyıl kayıtlar 131, 121; 1381 yılı kayıt 133 ve 1415 yılı kayıt 134.

¹¹⁴ Chalokondyles, Boon ed., s. 461-62.

¹¹⁵ Vryonis, *Decline*, s. 363-402.

¹¹⁶ V. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, I, (Paris 1890) s. 55.

¹¹⁷ A. H. Wächter, *Der Verfall des Griechenthums in Kleinasien im XIV. Jahrhundert*, (Leipzig, 1903).

¹¹⁸ Papadopoulos-Kerameus, "Trapezountiaka," s. 679; Laurent, *DHGE*, XII, *sütunlar* 280-81; H. Gelzer, *Unde Druckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatum*, AbhMün, Philos.-philol.Kl., 21 (1901), s. 635.

¹¹⁹ Laurent, *DHGE*, XII, *sütunlar* 632-33.

¹²⁰ Gelzer, *alıntulandığı yerde*, dipnot 118.

¹²¹ Chrysanthos, Ἐκκλησιαστικά (dipnot 24'te sözü edilen) s. 683-89.

Ordu'da (belki Metropol Burnu yakınlarında) sonlanan Neokaiseria.¹²² Burada Trabzon'un Türkmenler üzerinde ağırlıklı olarak etki yapmış olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin, İslamiyetten Ortodoksluğa dönmenin en eski (onüçüncü yüzyılın sonları) el-yazması formülü Karadenize aittir.¹²³ Bu bölgedeki Türkmenler *alevi* (heterodoks) idi ve bazıları hâlâ öyledirler. Aleviler "İran Şahi'na ibadet ediyorlardı."¹²⁴ Bölgeye sonradan gelen 'gizli-Hıristiyanların' dahi kolaylıkla aralarına girip çıkabilmeleri nedeniyle bunların dini inançlarının zayıf olduğundan şüphelenmemiz mümkündür. Yakın zamana kadar Hemşin'li Müslüman Ermeniler de vaftiz geleneğini sürdürmüşlerdir ve ayrıca *Koimesis* bayramından (yortusundan) hemen sonra Karadeniz'in belli yerlerini ziyaret edecek olan günümüz ziyaretçisi de kısa bir süre sonra kendisini fosilleşmiş hayvan adaklarının ortasında bulacaktır.

Trabzonluların, Türkmenlere rağmen birliklerini kaybetmemelerinin açıklamasını rakamlarla göstermek mümkündür. Birçok kırsalcı bu listelerde görülmeyebilir ancak 1520 yılına ait *defterlere* göre Osmanlı yerleşiminin sonrasında bile Karadeniz halkının büyük bir kısmı Hıristiyan idi.¹²⁵ Çünkü 1461 yılına geldiğinde dahi Anadolu'da Bizans'ın çöküşüne neden olan faktörlerin hiçbirisi geçerli değildi. Osmanlılar'ın Trabzon ve çevredeki Türkmen topraklarını ele geçirmesi çok çabuk ve oldukça sancısız olmuştur. Çünkü manastır topraklarının önemli bir kısmına el konulmamıştı ve 1890 yılında, üç büyük manastır (Peristereota, Sümela ve Vazelon) sahip olduğu köylerin 44'ünü hala elinde tutuyordular. Bölgede toprak sahibi eğer bir keşişe, köylünün inançlarından dönmesi için iki kez düşünmesi gerekiyordu, ancak yine de ondokuzuncu yüzyıl Sümela'sı Rum köylülerinin haklı bir isyanı ile karşı karşıya gelmiştir.¹²⁶ Baskı altına alınan manastırlardan Chrysokephalos Katedralinin toprakları *Fatih Evkafı*'na haline gelmiş ve Farez topraklarının (Gonia'nın batısından 222 km.'lik kıyı boyunca uzanan yaklaşık 50 mülk) büyük bölümü Gülbahar Hatun *Evkafına* -Doubera'lı Maria'ya (Livera, günümüzde Yazlık, Sümela'ya ait olan mülkler)- geçmişti ki, Trabzonlu Prensesler ile Müslümanlar arasında yapılan evlilik ittifaklarının en son ve en görkemli örneğini gerçekleştirmiş olan Maria, Osmanlı Sultanı II. Bayezid'in eşi ve Sultan Selim'in de annesiydi. Her iki *Evkaf* da günümüze kadar ulaşmıştır; arşivlerine girmek enteresan olabilir.

¹²² Bryer, Winfield, and Isaac, "Nineteenth-Century monuments," resim 4, s. 128-29.

¹²³ Vryonis, *Decline*, s. 442 dipnot 122.

¹²⁴ F. Taeschner, "Mehmed Aschyqs Berichte über Tschepnis," *ZDMG*, 76, N.F., 1 (1922), s. 141, 282-84.

¹²⁵ Gökbilgin'in vermiş olduğu rakamlara göre "Trabzon", (dipnot 22'de *sözü edilen*), 1520 yılında Trabzon nüfusunun % 91-94'ü Hıristiyan ve % 9-6'sı Müslüman idi.

¹²⁶ E. Th Kyriakides, *Ιστορία της παρά την Τραπεζούντα ιεράς βασιλικής πατριαρχικής σταυροπηγιακής μονής της Ὑπεραγίας Θεοτόκου της Σουμελά* (Athens, 1898), s. 204-59.

Dolayısıyla Halt halkı, bağlı oldukları Ortodoks kilisesi ve ekonomik yapılarının büyük bir bölümü aynı şekilde kalmış ve ilk başlarda Müslüman misyonerler, din değişimi veya büyük çaplı Türk yerleşimleri nedeniyle tehdit edilmemişlerdi. Bu dengeli durum onyedinci yüzyılın sonlarına kadar değişmemiş gibi görünse de kıyı *derebeylerinin* ortaya çıkmasıyla Trabzonlu Rumlar *douloparoikoi*'ya [ç.n. köle köylüler] dönüşmüşlerdir. Birçokları yazlık otlakların aşagısında oluşan tek merkezli yeni yerleşim bölgelerinin yer aldığı sınır bölgelerine doğru kaçmış ve burada Türkmenler ile bir kez daha karşılaşmışlardır. Bu bölgede ilk kez inançlarından ötürü zarar görmüş, martir [Hıristiyan şehidi ç.n.] olmuşlardır. Karadeniz'de Osmanlı hâkimiyetinin zayıfladığı dönemde ise, kiliselere el konulmuştur.¹²⁷

Bundan sonrasında ise Anadolu'da işler, Rumların dinlerinden önce dillerini, dinleriyle beraber *Rum* statülerini ve de Müslümanlara vermek yoluyla da kızlarını kaybetmeleri şeklinde gelişmiştir. Karadeniz deneyimi ise bu durumun tam tersine işaret etmektedir ve hatta bazı Türk bölgelerinde Rumca prestijli bir dil olarak yaygınlık kazanmıştı. Ortaçağ Trabzonlularının ve Türkmenlerin karşılaşmalarına dair son izler de içerisinde bulunduğumuz yüzyılda ortadan kaybolmuştur. Çepnilerin (yerel ölçekte sevgiyle hatırlanan bir halk değildir) torunları şu an Giresun fabrikalarında fındık ayıklıyor ya da Rize'de çay topluyor olabilirler; ancak Rum kökenli Trabzonlular, Nüfus Değişim politikaları nedeniyle topraklarından ayrılmışlardır. Eski Rum köylerinde yaşayan Türk Trabzonlular ise buğday yerine Amerikan (tatlı) mısırı¹²⁸ yetiştiriyorlar ve mevsimsel göçlerini kamyon kasalarına doldurdıkları kadınlar, çocuklar ve uzun-tüylü büyükbaş hayvanlarıyla beraber ve konvoylar halinde, rüzgârlı yaylalara doğru yola çıkarak gerçekleştiriyorlar.

¹²⁷ Bryer, "Tourkokratia," s. 30-54

¹²⁸ J. Humlum, *Zur Geographie des Maisbaus*, Copenhagen 1942, 29, 90; cf. Baddaley, *Caucasus* (dipnot 80' de sözü edilen), I, s. 255.

EK 1: Panaretos'un Rumları ve Türkmenleri

Bu makalede savunulan görüşlerin çoğu Panaretos'un metinlerinin aslına yakın bir şekilde yorumlanması ve oradaki kişi adlarının mantık çerçevesinde belirlenmesi ve doğruluğunun tespit edilmesine dayanmaktadır (Moravcsik, *Byzantinoturcica* II, bu konuda oldukça sık başvurulmuş bir kaynaktır). Dolayısıyla ilgili bölümlerin çevirisi aşağıda verilmiştir. Metin içerisinde yer alan atıflar Lampsides yayınının Cod. Marc. Gr. 608, fols. 287^r-312^r (dipnot 22'ye ilaveten) sayfa ve satır numaralarına göre verilmiştir. Panaretos'un tarihlendirme sistemi basitleştirilmiştir ve indüksiyon numaraları Romen rakamlarıyla gösterilmiştir.

63³ Ve Kaloioannes Komnenos [İoannes II, 1280-97] ... 16 Ağustos Cuma günü Limniya'da öldü, X, 6805 [1297]. Fakat onun hâkimiyetinde Türkler Chalybia'yı [Ünye bölgesi] ele geçirdiler ve [Trabzon içlerine] büyük bir istilâ düzenlediler, bu yüzden bütün bu yerler ıssızlaştı.

63¹⁵ İmparator Kir [ç.n. bey, efendi] Aleksios [II, 1297-1330] 6810 [1301] Eylül'ünde Türklere karşı sefere çıktı; Kerasous'da [Giresun] Κουστουγάνης'i [ç.n. Koustouganis'i]¹²⁹ ele geçirdi ve birçok Türk'ü katletti.

63²⁴ Παριάμης [Bayram] 2 Ekim 6822 [1313] Salı akşamı τζέργα [çergi, çadır tezgâhlarını]¹³⁰ ele geçirdi.

63²⁶ 6827'de [1318/19] Sinoplular, [Trabzon] kentinin hem içeride hem de dışarıdaki güzelliklerini tamamen yok eden büyük bir yangın başlattılar.

64¹² Παριάμης [Bayram], 30 Ağustos 6840 [1332] Pazar günü ᾿Ασώματος [Palaiomatzouka, günümüzde Hamsiköy'e]¹³¹ kadar büyük bir

¹²⁹ “Küçük ağâ” isminiden ya da *küstah* kavramından tek bir kez söz edilmesi (Stephen Sgouropoulos'un çileden çıkartacak derecede anlaşılmaz, ancak son derece güncel iddiasına göre söz konusu kavram bir methiyedir). Moravcsik'in bu olayı 1348'lerde yaşamış olan Boz Doğan ile ilişkilendirmesi ise kronolojik olarak imkânsızdır. Janssens de, Miller'a uyup Panaretos'u 1302'ye tarihlendirerek hata yapmıştır. Papadopoulos-Kerameus, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας* (dipnot 73'te sözü edilen), s. 431-37 (Karşılaştırmız: Triantaphyllos Papatheodorides, ᾿Ανέκδοτοι στίχοι Στεφάνου τοῦ Σγουροπούλου, ᾿Αρχ. Πόντ., 19 [1954], s. 262-82); Moravcsik, *Byzantinoturcica* (dipnot 104'te sözü edilen), II, s. 170; E. Janssens, *Trébizonde en Colchide* (Brussels, 1969), s. 93; W. Miller, *The Last Grek Empire (of the Byzantine Era, 1204-1461)* (London, 1926; ed. A. C. Bandy, Chicago, 1969), s. 33; Fallmerayer, *Original-Fragmente* (dipnot 49'da sözü edilen), bölüm 2, p. 15**; S. Fassoulakis, *The Byzantine Family of Raoul-Ral(l)es* (Athens, 1973), s. 57 dipnot 1.

¹³⁰ Bessarion'un tarif ettiği Trabzon paranzındaki gibi, büyük olasılıkla çadırlardaki pazar malları. I. T. Pampoukes, Ποντιακά ποικίλα, *Χρον. Πόντ.*, 1 (3) (November 1943), s. 74-75; S. P. Lampros, Βησσαρίωνος ᾿Εγκώμιον εἰς Τραπεζούντα, *Νέος Ἑλλ.*, 13 (1916), s. 187; ayrıca bir monografi olarak da yayınlanmıştır (Atina, 1916), s. 45.

¹³¹ Buraya kadar Chrysanthos ve Lampsides'in izinden giderek, “Manevi Olan” tanımlamasını Archangels Kilisesi, Platana (Akçaabat) olarak aldım, fakat aksi durumda oraya zaten böylesi bir sıfat (ve zaten tekil) kullanılmayacağı için ve ilaveten coğrafi nedenlerden dolayı artık burasının büyük ihtimalle Yukarı Matzouka'daki Asomatos olabileceğini düşünüyorum ki,

ordu ile geldi ve çok sayıda Türk askeri katledildi, bir o kadarı kaçtı ve hatta birçok Türk atı ele geçirildi.

64³⁰ Fakat 5 Temmuz 6844 [1336]'da, Ταμαρτάσης [Temürtaş, 1327/28'de^{131a} öldü]

ın oğlu Σιχασάνης [Şeyh Hasan-i Küçük, 1340'tan sonra öldü], Trabzon'a geldi ve burada Minthron [Boz Tepe] Dağında bulunan Aziz Kerykos (Ἀχάντακας) kayasında savaştılar ve Tanrının yardımıyla gelen yağmur ve sel baskını onu geri döndürdü, fakat Ρουστάμης [Rüstem] 'in oğlu Αύτουραίμης [Abdürrahman] öldürüldü.

65²⁹ Yaklaşık aynı yılın [1340] Ağustosunda, ordumuz yazlık otlaklara doğru ilerledi (Παρχάρην) ve Ἀμιτιώται'leri birçok ganimet olarak yağmaladı; fakat Dolinos'un oğulları öldürüldü.

66⁵... 4 Temmuz Çarşamba [1341], Ἀμιτιώται [ç.n. Amitiotai] Türkleri geldi ve Romalılar savaşmaksızın geri çekilmeye zorlandı ve çok sayıda Hıristiyan katledildi ve bütün Trabzon'un içi-dışı ateşe verildi ve kadınların ve çocukların da olduğu birçok insan yakılarak öldürüldü. Bu felaketten sonra, yanan atların, çiftlik hayvanlarının ve insanların yaydığı pis koku vebaya (αἰφνίδος θάνατος) neden oldu.*

67¹⁷ 6851 [1343] Haziranında, Ἀμιτιώται savaşmak için geldi ve elleri boş olarak geri döndü.

68⁶ 6855 [1347]'de Aziz Andreas [muhtemelen Cape Jason'da] ve Oinaion [Ünye] ele geçirildi.

68¹³ [1348] yılının 29 Haziran'ında çok sayıda Türk Trabzon'a geldi – Erzikain'den [Erzincan] Ἀχχίης Ἀϊναπάκ [ahi Ayna bey], Paipert'ten [Bayburt] Μαχμάτ Εἰκεπτάρις [Mehmet...]¹³², Ἀμιτιώται'den Τουραλίπεκ [Turali bey], Ποσδογάνης [(ç.n. Posdoganis) Bozdoğan] ve Τζιαπνίδες [(ç.n. Chiapnides) Çepni] ile beraber üç gün boyunca savaştılar; yaralı ve yılgın, birçok Türk'ü de yolda kaybederek kaçtılar.

70⁹ Aynı yılın, 6860 [1351] 22 Eylül'ünde, oranın Başkanlığını yürüten Konstantinos Doranites'e karşı Limniya'ya doğru yola çıktık, ... ve üç ay sonra geri döndük.

burası 13. yüzyılda imparatorluğun Vazelon'a verdiği hediyelerin bir bölümüdür, Akta No: 104. Ballance, Bryer ve Winfield, "Nineteenth-century monuments" (dipnot 26'da sözü edilen), bölüm 1, s. 258; Chrysanthos, *Ἐκκλήσια*, s. 503; Panaretos, ed. Lampsides, s. 118.

^{131a} Moravcsik, Byzantinoturcica, II, *sözlük tanımı* Çepni liderleri olarak Hasan ve Temürtaş adları; onlar aslında Çobanoğullarıdır: Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, s. 302; *The Cambridge History of Iran*, ed. J. A. Boyle, V (Cambridge, 1968), s. 409-15.

* [Ç.n. Panaretos'un kaydettiği 1341 Ağustosunda Ak-Koyunlu Türkmenlerinin Trabzon üzerine gerçekleştirdikleri sefer, Anthony A. M. Bryer tarafından atlanmıştır. 1340 ile 1343 yılları arasında Ak-Koyunlular Trabzon üzerine 4 sefer gerçekleştirmişlerdir].

¹³² Bu isim Moravcsik'te tanımlanmamıştır, fakat bkz. Fallmerayer, "Original-Fragmente" (dipnot 49'da sözü edilen), bölüm 2, s. 80: İktidar; "Erkebdar" = "Grossknie."

70²⁰ Aynı yılın Ağustos’unda, 6860 [1352], İmparatorun kızkardeşi *kiria* Maria Büyük Komnenos, ’Αμμιώται’lerin emiri ve Τουραλή [Turali]’nin oğlu Χουτλουπέκης [Kutluğ *bey*] ile evlenmeye gitti.

71¹⁶ Yaklaşık aynı yılın, 6863 [1355], Ağustos’unda Çalbiya [günümüz Gümüşhane *vilayeti* yöresi] Dükü Ioannes Kabazites ordusuyla sefere çıktı ve Cheriana [Şiran-Uluşiran]’yı kuşattı ve aldı; o sıralar Sorogaina [Suruyana Kalesi] serbest kalarak imparatorluğun hâkimiyetine girdi.

71²⁶ 27 Kasım Cuma günü, IX, 6834 [1355], İmparatorla [III. Aleksios, 1349-90] birlikte -şeytani bir tuzak neticesinde- Cheriana’ya [Şiran-Uluşiran] karşı sefere çıktık. Ve ilk başta tahrip ettik, kuşattık ve esirler aldık, ancak yaklaşık altıncı saatte az sayıda Türk bizi takip edince dağıldık ve orayı tamamıyla terk ettik. Orada elli kadar Hıristiyan katledilerek yok edildi ve arkasından Çalbiya Dükü Ioannes Kabazites tutsak alındı ve eğer [ç.n. H.z.] İsa bizimle olmasaydı, kendi [hayatımı] kaybedebilirdim; fakat Tanrı’nın da yardımıyla atım güçlüydü ve İmparatorun arkasından yakın takip sonucunda kurtulduk ve üç gün sonra Trabzon’a ulaştık.

72⁵ 19 Aralık’ta, X, 6865 [1356], İmparator ile beraber Limniya’ya gittik ve Kerasous’ta [Giresun] Noel yortusunu yaptık ve Iasionion’da [Cape Jason, Yasun Burnu] ondört Türk katledildiği sırada Epiphany’i* kutladık. Sonra Limniya’ya gittik ve geri geldik ve üç ay kadar bir zaman sonra sağlıklı Trabzon’a ulaştık.

72¹⁴ Mayıs, X, 6865 [1357]’de, İmparator bir ordu ile yazlık otlaklara [Παρχάριν] doğru çıktı ve bütün otlakların çevresini dolaştı.

72¹⁶ 6866 [1357] yılı 11 Kasım Cumartesi günü, XI, Büyük Komnenos *kir* Aleksios’un [II. Aleksios, 1297-1330] kızı Sinop *despoina*’sı *kiria* Eudokia geldi.¹³³

72¹⁹ [Kasım]’ın 13’ü Pazartesi günü, XI, 6855 yılı [1357], Παίράμης [Bayram]’ın oğlu Χατζζυμύρις [*Hacı Emir*] çok sayıda savaşçı ile Matzouka

* [Ç.n. Mecusilerin Hazreti İsa’yı görmek için Bethlehem’e / Beytüllahim’e gelmelerini kutlayan ve Ocak ayının 6’sına tesadüf eden yortu; Ordotodoks Kilisesinde İsa’nın vaftizinde remiz olarak haçın suya atılma yortusu. Bkz. İngilizce-Türkçe Redhouse Sözlüğü, s. 321].

¹³³ Şimdiye kadar bu Eudokia’nın Sinop’lu Gazi Çelebi’nin dul eşi olduğu ve sonradan Trabzon, Theoskepastos’ta rahibe Euphemia ismini aldığı düşünülüyordu; bu konuda Zambaur ve Fallmerayer’in yanlış anlamalarından kaynaklanan çok sayıda literatür oluşmuştur. Sorun Bryer ve Winfield’in çalışmasında detaylı olarak ele alınacaktır (dipnot 6’da *sözü edilen*). Özetle, Eudokia, 1324 ve 1332 yılları arasında ölen Gazi Çelebi’nin (Sinop’taki mezar kitabesinde tarih bulunmamaktadır) dul eşi olamaz, fakat paralarındaki yazılardan bilinen Candaroğlu Adil Bey İbn Yakup (1345-?) ile evlenmiş olabilir. [Ç.n Yakuplar’ın Soyu hakkında bkz. Rustam Shukurov, “Yakuplar: Bizans Hâkimiyetindeki Türk Soyu”, Çev. Ayşe Dietrich, *OTAM*, Sayı: 21, Ankara 2009, s. 200-223.] Eudokia-Euphemia, Trabzon’daki Theoskepastos Manastırının değil Aziz Gregory Nyssa’nın rahibesi idi ve büyük olasılıkla Büyük Komnene de olmamıştı. Bu yüzden 1357 öncesi Eudokia’nın mesleki hayatı belirsizdir ve bu tarihten sonrası da zaten bilinmemektedir.

[Maçka]'yı -Palaiomatzouka [Hamsiköy]'den Dikaisimon [Cevizlik-Maçka]'ya kadar- istila etti ve muhafızlarımızın hazırlıksız yakalanması nedeniyle pek çok insanı, çiftlik hayvanını ve mülkü tahrip etti ve zorla ele geçirdi.

72²⁶ 22 Ağustos Çarşamba günü, XI, 6866 [1358], Ἀμιτιώτης [ç.n. Amitiotis] Χουτλουπέκης [Koutloupekis/Kutlu Bey] ile evlenen imparatorun kızkardeşi δεσποινάχατ (ç.n. Despoinakhat) Despina Hatun) Kiria Maria Trabzon'a geldi.

72²⁹ 29 Ağustos Çarşamba günü, XI, 6866 [1358], İmparator *kir* Basileios [1332-40]'un kızı *kiria* Theodora, Emir Χατζουμύρις [Hacı Emir] ile evlenmek için, Scholaris [*Protovestiarios**, 1355-58], *kir* Basileios Choupakas'un refakatinde (νομοφοστόλος) yola çıktı.

73³ Nisan'da, XIII, 6868 [1360], İmparator Çalbiya'ya çıktı ve Koukou (τού Κούκου) [kalesini] inşa etti ve Χοτζιαλατίφης [Hoca Latif] Paipertios [Bayburt]'tan getirdiği üç yüz atıyla harekete geçti, böylelikle Ioannes Kabazites Başkanlığı kaybetti.

73¹⁴ 6869 [1360] yılı 6 Aralık'ta... İmparator Limniya'ya gitti ve orada üç buçuk ay kaldı ve sonra geri döndü.

73²⁴ 23 Temmuz Cuma, XIV, 6869 [1361], Paipertios [Bayburt]'lu lider (κεφαλή) Χοτζιαλατίφης [Hoca Latif]¹³⁴ 400 seçkin askerle Matzouka [Maçka]'dan Lacharenes [Larhan, günümüzde Akarsu, 1250m. yükseklikte]'ya ve Chasdenischas [Gizenica, Yukarı Chortokopin, Hortokobubala, Yukarı Hortokop, günümüzde Yukarı Köy]'e doğru içerilere sızdı. Diğer taraftan Matzoukaitai'ler, 200 kadar Türk'ü gafil avladı ve birçok at ve silahla birlikte çoğunu kaçırdılar ve bu Χοτζιαλατίφης [*hoca* Latif]'in başı vuruldu ve ertesi gün zaferle başları dik olarak Trabzon'da yürüdüler.

73³¹ 13 Aralık'ta İmparator ile beraber Chalybia'ya, Παίραμης [Bayram]'ın oğlu Χατζουμύρις (*hacı* Emir)'in yaşadığı kaleye gittik -ya da daha doğrusu- o Kerasous [Giresun]'a ulaştıktan sonra bize katıldı. Biz Chalybia'dan Kerasous'a kadar karadan gittik ve emir Χατζουμύρις ve Türkler bizi neredeyse köleler gibi (μικρού δειν δουλικώς) takip ettiler: Bu, XV, 6870 yılında [1361] oldu.

74³ Ekim, XV, 6870 [1361]'de Ἀχχί Αἰναπάκ [*ahi* Ayna bey] Erzigka [Erzincan]'dan inerek 16 gün boyunca, kuşatma makinaları ve yoğun ateş altında, Golachas [Kolaşa ?] Kalesini kuşattı. Fakat Tanrı'nın izni olmaksızın hiçbir şey başarılabilir ve o, mahçup ve eli boş geri çekildi...

74¹² (Mart, 1362'de İmparator ailesi veba nedeniyle MesoHaldiya [Kouazi, Kovans]'ya çekildi.) İmparatorluk ailesi Haldiya'dan geri dönüş-

* [Ç.n. Protovestiarios (πρωτοβεστιαριος), 12. yüzyıldan sonra önem kazanan, imparatorun giyim kuşamından sorumlu görevlinin unvanıdır. Bkz. Aleksander P. Kazhdan, *ODB*, Vol. III, s. 1749].

¹³⁴ Κακός Ὀλαπούφης, N. Banescu, "Quelques morceaux inédits d'Andréas Libadénus," *Byzantis*, 2 (1911-12), s. 390.

lerinde ölümlerin yoğunluğu nedeniyle Trabzon'a ve kaleye girmedi -çünkü bu olay Haziran'da meydana gelmişti- ve Minthron Dağı'nda [Boztepe]'de bulunan Kutsayıcı Aziz John'da kamp kurdular ve daha sonra τζαλαπής Τατζιτίνης [Taceddin *çelebi*]'nin gönderdiği elçi, evlilik ittifakı ara-mak için geldi. Fakat bazı insanlar İmparatora karşı neredeyse isyana kalkıştılar.

75⁴... 15 Ağustos'ta [1363], [İmparatorun] eniştesinin, Τουραλής [Turali]'in oğlu Χουτλουπέκης [Kutluğ *bey*]'in yardımına gittik, fakat Türkler bulaşıcı Ani Ölüm¹³⁵ hastalığına yakalandıkları için yardım etmedik ve biz 27 gün sonra tekrar Trabzon'a geri döndük.

76¹ 14 Temmuz'da, III, 6873 [1365], İmparatorun eniştesi, emir Χουτλουπήκης [Kutluğ *bey*] karısı Büyük Komnenos *kiria* Maria δεσποινάχατ [*despina hatun*] la beraber şanslı Trabzon kentine geldi ve İmparatorla tanıştı ve saraya kabul edildi. Kutsayıcı Aziz John'da [Boztepe] 8 gün boyunca kurdukları otağda büyük onur verildikten sonra barış içerisinde oradan ayrıldı.

76⁷ Bir sonraki yıl İmparator yazlık otlaklara [Παρχάριν] sefer yaptı. Ve bizler -iki binden fazla yaya ve süvari- Spelia'dan [İspela, günümüzde Ocaklı, deniz seviyesinden 850 m. yükseklikte, Fikanoy yaylasının 3km doğusunda, Hava'nın 3km batısında, Maçka'nın 7km batısında yer alır.] Phianoë'ye [Fikanoy yaylası, deniz seviyesinden 1919m yükseklikte, Akçaabat'ın 20 km. güneyinde, Maçka'nın 10 km. batısında] kadar onunla birlikte yürüdük ve Gantopedin ve Marmara'yı geçip, Aziz Merkourios'tan Achantakas'a gittik,¹³⁶ ve emirle dört gün geçirdikten sonra, 6875 [1367] yılı Haziranında, V, geri döndük....

¹³⁵ D. M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453* (Londra, 1972), s. 225.

¹³⁶ H. Kiepert'in, "Der Verbreitung der griechischen Sprache im Pontischen Küstengebirge," *Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin*, 25 (4) (1890), s. 317-30'e ilişitirilmiş haritasında Phianoë yaylası Matzouka-Prytanis vadisinin batı sırtının çok yakınında gösterilmektedir ve Gantopedin de büyük olasılıkla, Vazelon'un Hava (Papadopoulos-Kerameus, *FHIT*, I, 119) yanındaki Larva kalesi (surlarla çevrilmiş bir şapel) ile bir tutulmuştur; hâlbuki gerçekte burası bir otlak olmalıdır. Bu seferin güzergâhı önemlidir. Eğer Fikanoy yaylasının ötesine kadar olan bölüm haritadan anlaşılabilirse, oradan Kutlu *bey*'in ordugâhına kadar gidilebilmesi gerekir. Bir olasılık Gantopedin'in 2150metre yüksekliğindeki Haşka yaylası ve Marmara'nın Mimera Yaylası (günümüzde Erikli, 1371 ve 1432'de doğrulandı) olduğu; Saint Merkourios'un Trikomia'da (günümüzde Kalenima Dere) olduğu ve Achantakas'ın (Aziz Kerykos'daki *chandax* değildir) 1429'da doğrulanan Achantakas (Ahanda, günümüzde Kavaklı, kıyıya yakın, Akçaabat'ın 2km. Kuzey-batısında) olduğudur. Bu da yaklaşık 40km.lik bir yol anlamına gelir ki daha da devam edildiğinde Trabzon kıyısında yoğun nüfusuyla bilinen Trikomia *bandonuna* varılır; bir Akkoyunlu ordugâhına değil. Aleksios'un Fikanoy'dan itibaren vadi başlarındaki yayla sınırlarını takip ederek Tonya ve Horosdağ'ı geçip güneybatı'dan Kürtün'e, Suma Kale ve Harşit-Philabonites vadisine ulaşmış olması daha kuvvetli bir olasılıktır. Phianoë otlaklarından itibaren bu aşağı yukarı 80km'lik bir yolculuk anlamına gelmektedir. Bu da onu en önemli Akkoyunlu federasyonlarından bir tanesi olan o bilindik Çepni topraklarına götürmüş olmalıdır.

76¹⁷ [1367 yazı sonlarında] ... İmparator, Larachan'ın yazlık otlaklarına [Akarsu, deniz seviyesinden 1250 m. yükseklikte] Limmion'a [Kolat Dağ Geçidi yakınlarında? deniz seviyesinden 2400 m. yükseklikte] çıktı ve sonra Haldiya'ya kadar gitti.

76²⁴ ... αζάπικα [azap, sipahi]¹³⁷ teknelerinin Araniotai [Ares Adası, Puga, Giresun Adası]nı yağmalamaları [19 Temmuz 1368'den önce] gerçekleşti.

76³¹ Aynı 6876 [1368] yılının Mart'ında, Γλιτζασθοκάνης [Kılıç Arslan] Haldiya'da bize ait olan yerleri kuşattı ve ele geçirdi ve arkasından da imparator ordusunun başında oraya yürüdü.

77³ Epiphany günü, 6877 [1369], Ocak, VII, Golachas [Golaşa ?] Türkler tarafından hileyle alındı ve bu sebepten Haldiya halkı şok oldu; halkın bir kısmı mücadelelerde öldü diğerleri ise oradaki haince bir tuzak olan mağarada yok oldu.

77⁷ Aynı yılın 6877 [1369] yaklaşık Ocak ayının sonunda, İmparator iyi bir donanma ile Limniya'ya yelken açtı ve 4 ayını orada geçirdikten sonra geri döndü.

77¹⁹ 6878 [1370] yılı Mayıs'ında, VIII, İmparator az sayıda adamıyla beraber Marmara eyaletinde bulunan yazlık otlaklara (Παρχάρτιν) doğru yola koyuldu. Ve aynı ayın 21'i Salı günü, aniden 500 atlı ve 300 piyadeden oluşan bir Türk kuvvetiyle karşılaştı. İmparatorun adamları yaklaşık 100 atlı idi ve orada İmparator savaşa girişti ve silah gücü ile zafer kazandı ve onların peşinden gitti; bazı Hageneric kellelerini ve sancaklarını buraya geri gönderdi.

77²⁹ 13 Ocak'ta [1373], İmparator Cheriana'ya [Şiran-Uluşiran] karşı sefere çıktı ve kuvvetlerimiz çok kar yağışı ve şiddetli fırtına nedeniyle orada bozguna uğradı; yüz kırk Hıristiyanın kimisi kılıç darbesinden, kimisi de -hatta yarından fazlası- soğuktan donarak öldü...

78⁸ 16 Nisan Pazar, XII, 6882 [1374], Golachas [Golaşa ?] Chaldaioi'lar tarafından alındı ve İmparatorun hâkimiyetine iade edildi; fakat düşman orayı derhal geri aldı.

78³⁴ Romalılar ve Müslümanlar arasında geçen birçok müzakere ve elçi gönderme şeklinde gerçekleşen haberleşmeler sonrasında -İmparator ve

¹³⁷ Bu terim özellikle *Osmanlı* korsanları için kullanılırdı ve dolayısıyla bu da Trabzon'un Osmanlılarla ilk karşılaşmasına işaret etmektedir (ömeğin Miller'in, *Trebizond* unda s. 66), ancak bu tarihte söz konusu kişilerin Sinoplular ya da yerel Türkmen korsanları olası daha büyük bir olasılıktır. Grégoire'nin belki de en büyük akademik başarısızlığı, Ares'te bir Grek-Türk emirliği kurmasıdır, (surlarla çevrili olan adanın neredeyse tamamını kaplayan, 180m X 15 m. ebatlarında) ki onun bu önerisi, maalesef, sadece yazıt temelli bile olsa elimine edilmek zorundadır. H. Grégoire, "Notes épigraphiques. X, Michel Comnène, émir d'Arane," *Revue de l'instruction publique en Belgique*, 52 (1909), s. 12-17; F. Cumont, "Notes sur une inscription d'Iconium," *BZ*, 4 (1895), s. 101-5; P. Wittek, "L'építaphe d'un Comnène à Konia" *Byzantion*, 10 (1935), s. 505-15 ve 12 (1937), s. 206-11; Cahen, *Pre-Ottoman Turkey* (dipnot 1'de sözü edilen), s. 210; Fallmerayer, *Original-Fragmente*, bölüm 2, s. 91.

Τατζιατίνης τζιαλαπής [Taceddin *çelebi*] arasında geçenleri kastediyorum-İmparator kızı *kiria* Eudokia ile beraber 14 Ağustos'ta, II [1379], iki büyük kadirga ve iki gemi [ç.n. *paraskalmion**] ile sefere çıktı. Ve Kerasous [Giresun]'a kadar seyrettik. Fakat Trabzon'dan Χλιατζιασθλάνης [Kılıç Arslan]'ın Trabzon çevresindeki bölgeyi istila edeceği haberi geldi. İmparator kızını Giresun'da bıraktı ve asillerle birlikte Trabzon'a döndü ve kaleyi güçlendirerek ülkeyi düzene soktu. Eylül'ün sonuna doğru İmparator yola çıktı ve Giresun'daki kızını alarak Oinaion'a kadar gitti; orada *çelebi* ile görüştü ve 8 Ekim, III, 6888 [1379]'de İmparator, kızı *kiria* Eudokia'yı *çelebi* ile nişanladı ve İmparator bu sefer Limniya'nın kontrolünü eline geçirdi.

79¹² İmparator Şubat'ta karadan ve denizden Τζιαπνίδες [Çepni]'lere karşı sefere çıktı. Ve 6888 [1380] yılı, III, 4 Mart Pazar günü, ordusunu iki kısma ayırdı. 600 kadar piyadeyi Petroma [Bedrama Kale, Harşit'in doğu kıyısında, sahilden 5 km. uzaklıkta]'dan uzaklaştırdı ve İmparator bizzat süvarilerin ve diğer bir yaya birliğinin kumandasını üstlenerek Philabonites Nehri'nin [Harşit Deresi] üst kısımlarında yaşayanların ülkesinden onların kışlaklarına [χειμαδιά] kadar ilerledi ve onları katletti, çadırlarını tahrip etti, yaktı ve pek çok esir düşmüş insanımızı kurtardı σιμύλικα [?]¹³⁸ ve geri

* [Ç.n. Kökleri çok eskilere giden Karadeniz'e özgü bir tür gemidir. Paraskalmion, Yunanca adından da anlaşıldığı üzere, kürekli bir teknedir. Kıbrıs tarihi yazarı Dawkins bu sözcüğü "skif-filika" diye çevirmiştir. Panaretos'un hem Osmanlılar, hem Trabzonlularca kullanıldığını bildirdiği Trabzon Paraskalmion'unun yerel Karadeniz teknelerinin en ilginç olduğu anlaşılmaktadır. Bu tekne, pruva ve kıcı birbirinden ayırt edilemeyecek biçimde tatlı eğimlerle boynuz gibi kıvrılan ağır bir mavnadır. Bkz. Anthony Bryer, "Trabzon İmparatorluğu'nda Gemicilik", *Bir Tutkudur Trabzon*, Çev. Kudret Emiroğlu, İstanbul 1997, s. 103.

¹³⁸ Panaretos'un kullandığı kelimeler arasında en büyük güçlük arz eden kelimedir. Cod. Marc. gr. 608, varak 309^f de vurgulanmamıştır. Burada üç ihtimal söz konusudur: (1) άσημικά: kasten, fakat oldukça okunaklı olan Cod. Marc. gr. 608, varak 309^f da böyle söylenmez; (2) Latinceye çevirilince 'eş zamanlı olarak' anlamındadır (bu dil bilgisi olarak uyun fakat sesbilim olarak uygun değildir, yoksa zaten doğruluğu tasdiklenmemiş, uydurulmuş bir kelimedir; (3) Ya da bir yer adıdır. Coğrafi bakımdan ben *yaylayı* tercih etmekteyim ve günümüzde harabe şeklini almış olan Σιμικλή ya da Σιμηκλή (günümüzde Sümüklü) köyü 1717'de ve 1733'te (Kürtün ile bağlantılı olduğu söylendiğinde) ve 1779'da (Chrysanthos, buranın rahibi olduğunda, Şebinkarahisar Gospellerine saygılarını sunduğu zaman) Hristiyan olarak kaydedilmiştir. Burası Şebinkarahisar'ın 44km kuzey-doğusuna, Kürtün ve Harşit Dere'nin 9km güneybatısına düşmektedir ve bu nedenle Aleksios'un 1380 seferinde gittiği en uç noktaya ve o sıralarda bölgedeki Rum yerleşiminin olduğu yere denk gelmektedir. Bu yerleşim 1380 ile 1717 arasında süreklilik göstermeyebilir çünkü Simikle bölgesi, 17. yüzyıl sonlarında dağlık arazilere doğru gerçekleştirilen göç sırasında Tsite (Çit) Vadisinden itibaren tekrar yerleşilmiş olabilir. Oradaki bir Tsite köyü geneksel olarak kıyıdaki Platana (Akçaabat) ile bağlantılıydı; diğer yerlere ulaşmak için ise Trabzon'dan geçen 80km'lik bir insan akışı gerektiğini tahmin etmişim, fakat bu iş için Harşit Vadisi ve Simikle daha uygun bir geçiş sağlayabilirdi. I. T. Pampoukes, Ποντιακά, 2. Τού πρωτοσεβαστού και πρωτονοταρίου Μιχαήλ τού Παναρέτου, περί των τής Τραπεζούντος Βασιλέων, των μεγάλων Κομνηνών, όπως και τότε και πόσον έκαστος έβασίλευσεν (1204-1426) (Atina, 1947), s. 25; Panaretos, ed. Lampsides, s. 44, 93; A.

dönerek kısa bir süreliğine Σθλαβοπιάστης [günümüzde Vakfikebir Büyük Limanında?] konakladı. Petroma'dan yola çıkan 600 kişi ise Kotzauta'ya [Kürtün ve Suma Kale civarı olduğu görülen] bir akın düzenlediler ve her yeri yakıp yıkıp katliam yaptılar ve kendilerini takip eden Türkler ile ne zaman kapıştırlarsa, onları kıyı yoluna doğru sürükleyerek çoğunu mahvettiler. Romalılar, İmparatorla karşılaşmayı umut ettiler, fakat ilk önce kıyıya ulaştılar ve yolları boyunca çetin savaşlar vererek ve kılıçtan geçirerek. Sthlabopiastes sahiline ulaştıklarında ve daha önce kararlaştırdıkları gibi İmparatoru orada da bulamadıklarında, biraz geri çekilir gibi oldular ve orada kırk iki Romalı öldü. Ölen Türk erkek, kadın ve çocukların sayısı yüzün üzerindeydi.¹³⁹

80¹² 24 Ekim Çarşamba günü, 6895 [1386], X, İmparatorun damadı, Limniya [Çarşamba eyaleti] emiri Τατζιατίνης [Taceddin], İmparatorun diğer damadı Χατζυμύρις [*hacı emir*]'in oğlu Chalybia'lı Σουλαμάμπεκ [Süleyman bey]'e¹⁴⁰ karşı 12,000 adamdan oluşan ordusuyla sefere çıktı* ve Chalybia'yı

Papadopoulos-Kerameus, 'Ιεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη, IV (St. Petersburg, 1899; Brussels, 1963), s. 299; N. Bees, 'Αφιέρωματα καί λειτουργικά συνδρομαί Ποντίων υπέρ τοῦ Παναγίου Τάφου, 'Αρχ., Πόντ., 14 (1949), s. 136; Bryer, Isaac ve Winfield, "Nineteenth-century monuments," 4. bölüm, s. 177-78, 240; E. C. Colwell, *The Four Gospels of Karahisar*, I (Chicago, 1936), Kolofon No. 41; S. Papadopoulos, Διορθώσεις εἰς τὸ Τραπεζουντιακὸν Χρονικὸν Μιχαήλ Παναρέτου, *BN Jbb*, 6 (1928), s. 19; P. I. Melanophrydes, Τὸ Κιουρτούν, Ποντιακά Φύλλα, 2 (12) (1937), s. 6-7; Fallmerayer, *Original-Fragmente*, 2. bölüm, s. 99.

¹³⁹ Seferin coğrafyası, Bryer ve Winfield tarafından hazırlanan ilerideki bir çalışmada ele alınacaktır. Bu konuyla ilgili bazı tanımlamalar, Erdebili Şeyh Cüneyd ve Büyük Komnenos IV. John'un 1430'larda aynı bölgede yaptıkları bir derece benzer savaş seferine bağlıdır: Chalkokondyles, Bonn ed., s. 464; W. Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, Ankara 1948, s. 19-22. [Ç.n. Şeyh Cüneyd, Trabzon Rum İmparatorluğu'na son vererek burada kendi adına bir devlet kurmak istemişse de başarısız olmuştur. Şeyh Cüneyd'in Trabzon üzerine düzenlediği seferin tarihi, araştırmacılar arasında hâlâ tartışmalı bir sorun olarak durmaktadır. Bu tarihlendirme sorunu hakkında bir makale kaleme alan Rustam Shukurov, seferin 1456 yılında meydana geldiğini iddia etmiştir. Bkz. Rustam Shukurov, "Şeyh Cüneyd Safevî'nin Trabzon Seferi (M. 1456/H. 860)", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 9 (Güz 2010), s. 145-156].

¹⁴⁰ Burada üç ayrı sorun vardır: (1) Miller'in izinden giden Janssens, Χατζυμύρις adını Hacı Ömer olarak okumuştur, fakat -μύρις, Ömer adının Bizans dilindeki biçimi değildir ve ben burada Fallmerayer ve İzeddin'in, Χατζυμύρις'in *hacı emir*, yani bir ünvan olduğu görüşleriyle hemfikirim. (2) Panaretos'ta Süleyman ya *hacı emir*'in kendisi, ya da oğlunun adı anlamında okunabilir; Lampsides, *hacı emir*'in Süleyman" olabileceğini farzederek yalnız kalıyor ki, bu da genellikle çok dikkatli olan Panaretos'un *hacı emir* ünvanını beş kez kullandıktan sonra isim verdiğini, Süleyman'ın oğlunu da isimsiz bıraktığını ima etmektedir; işte tam da bu sebepten dolayı diğer bütün yorumculara katılıyor ve 1397/98'de Giresun'a saldıran Süleyman'ın, *hacı emir*'in oğlu olduğuna inanıyorum; (3) İşte bu Süleyman ile III. Aleksios'un ilişkileri sorunu vardır. O ve Taceddin ayrı olarak İmparator'un γαμβρός'u [ç.n. damadı] olarak betimlenirler. Panaretos'ta, ed. Lampsides, 75⁴, γαμπρός 'enişte' olarak kullanılır, fakat bilinen bütün diğer olaylarda (Taceddin ve Süleyman'ın eş tutulduğu olaylar da dâhil olmak üzere) tarihçimiz bu kelimeyi 'damat' olarak kullanır. *Hacı emir*, gerçekten de III. Aleksios'un eniştesi idi ve burada kullanılan γαμβρός kelimesi sadece oğlunun İmparator ile olan dolaylı ilişkisini betimlemek için

istila etti, ancak ilk olarak Taceddin yıkıldı ve oracıkta parçalanarak öldürüldü; adamlarından 3.000'i katledildi ve kalanlar silahlarını bırakarak kaçtılar, yedi bin at ve sayısız miktarda silah kaybetteler.

81⁹ 4 Eylül Cumartesi günü, 6904 [1395], IV, Büyük Komnenos *despina kiria Eudokia*¹⁴¹ Konstantinopolis'ten Aziz Phokas'a [Kordile,

kullanılmış olabilir. Fakat Panaretos, bunun gibi ilişkileri betimlemek için genelde daha ayrıntılı tanımlamalar (ki bazen belirsizlik de ifade edebilirler) kullanır: Örneğin, "baba tarafından ilk kuzenin torunu" için 61³ ve "baldızın/yengenin/görümcenin büyük amcası" için 78¹⁷. Dolayısıyla bunlardan, III. Aleksios'un 1386'dan önce, adı bilinmeyen bir kızını Chalybia'lı emir Süleyman ile evlendirdiği sonucunu çıkartıyorum. Janssens, *Trebizonde*, s. 116; Miller, *Trebizond*, s. 60 (III. Aleksios'un bir kızı, "Hacı Ömer'in oğlu Süleyman Bey'le evleniyor ..."); Panaretos, ed. Lampsides, s. 86; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, s. 216-17, 285, 343 (burada transkripsiyon önerilmemiştir); Fallmerayer, *Trapezunt* (dipnot 15'te sözü edilen), s. 196; Aynı Yazar, *Original-Fragmente*, bölüm 2, s. 67; Sümer, *Oğuzlar*, s. 328; İzeddin, "Notes sur les Mariages princiers" (dipnot 76'da sözü edilen), s. 156 dipnot 72; Cyrill Toumanoff, "On The Relationship between the Founder of the Empire of Trebizond and the Georgian Queen Thamar", *Speculum*, Volume 15, Issue 3 (Jul., 1940), s. 299; Nicol, *Kantakouzenos* (dipnot 85'te sözü edilen), s. 143-46.

* [Ç.n. Hacıemiroğulları Beyliği içerisinde yaşanan mücadelelerden faydalanarak Taceddin Bey'in topraklarını genişletmek istemesi *Bezm u Rezm*'de detaylı bir şekilde anlatılmaktadır. Bkz. Aziz b. Erdeşir-i Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, Çeviren: Mürsel Öztürk, Ankara 1990, s. 309-312].

¹⁴¹ Görünüşe göre Limniya emirinin dul eşi. Böylelikle Eudokia'nın hayatı yeni baştan oluşturulabilir. Anne ve babası, Theodora Kantakouzeno ve III. Aleksios, söz edildikleri sırayla, 1340 dolaylarında ve 5 Ekim 1337'de doğmuşlardır. 8 Ekim 1349'dan sonra evlenmişler ve 29 Ağustos 1358'e kadar da (ya da 1362 Haziran'ında bile, Taceddin'in bir gelin talebinin geri çevrilmesi belki de o sıralarda ellerinde sadece küçük bir çocuklarının olmasıydı) evlenebilecek yaşta bir evlada sahip olmamışlardır. O dönemler, kilise geleneklerine uygun olmayacak derecede küçük yaşta ancak devletin yararına olacak evlilikler yapıyordu: Eudokia'nın kardeşi Anna 1367 Haziranında 10 yaşını iki ay geçtikten sonra V. (VI) Bagrat ile evlendirilmişti. Sırp Stephen Uroš Milyutin ile beş yaşında evlenen II. Andronikos'un kızı Simonis en uç örneği oluşturur. Bu yüzden Eudokia'nın Limniya Emiri Tacedin ile 8 Ekim 1379'da evlendiğinde kaç yaşında olduğunu söylemek olanaksızdır. İlk kocasının 25 Ekim 1386'da ölümünden sonra Eudokia, dik kafalı, ateşli, dedikoducu fakat güvenilir Trabzonlu yorumcu Chalkokondyles'e göre, Konstantinopolisli II. Manuel Palaiologos'la evlendirilmek istenmiş ancak oğlunun yerine Manuel'in babası V. John (ölüm tarihi 1391) bu genç kadını kendisine eş olarak almıştır. Aslında Sphrantzes, Eudokia'nın büyük olasılıkla Konstantinopolis'in son imparatoru ve 1395'de ölen XI. Konstantin'in büyük babası Konstantine Dragaş (Dejanovič) ile evlendiğini açıklamaktadır ve bunu bir Bizanslı yöneticinin Türk haremının eski bir mensubuyla yaptığı evliliklerin ilk örneği olarak ortaya koyar. İkinci kez dul kaldıktan sonra Eudokia'nın Trabzon'a çekildiği görülmektedir, Panaretos, ed. Lampsides, eserde *çeşitli yerlerde*; Angeliki E. Laiou, *Constantinople and the Latins, The Foreign Policy of Andronicus II, 1282-1328* (Cambridge, Mass., 1972), s. 96; Chalkokondyles, Bonn ed., s. 81-82, ed. Darkó, I, s. 75-76; G. Th. Zoras, *Χρονικὸν περὶ τῶν Τοῦρκαῶν Σουλτάνων* (Atina, 1958), s. 35; G. Sphrantzes, *Memorii, 1401-1477*, ed. V. Grecu (Budapeşte, 1966), s. 80, 358; R.-J. Loenertz, "Une erreur singulière de Laonic Chalcocondyle. Le prétendu second Mariage de Jean V Paléologue", *REB*, 15 (1957), s. 176-81; V. Grecu, "Zu den Interpolationen in Geschichtswerk des Laonikos Chalkokondyles", *BSHAcRoum*, 27 (1946), s. 92-94; A. Bryer, "Pisanello and the Princess of Trebizond", *Apollo*, 76 (1962), s. 601-3; O. Lampsides, Σύμμεικτα εἰς τὸ Χρονικὸν Μιχαήλ Παναρέτου, *Ἀρχ. Πόντ.*, 23 (1959), s. 46-48; J. W. Barker, *Manuel II Palaeologus (1391-1425). A Study in Late Byzantine Statesmanship* (New Brunswick, N. J., 1969), s. 474-77.

¹⁴² OSMAN KARA İLÜK ('Yuluk' ya da 'Sülük') = Na, III. Aleksios'un kızı. Ducas, *Istoria Turco-Bizantină*, ed. Grecu (dipnot 80' de *sözü edilen*), s. 163, 165.

¹⁴³ MUTAHHARTEN (veya Taharten) = Na, III. Aleksios'un ya da (daha düşük olasılıkla) III. Manuel'in kızı. Trabzon ve Erzincan arasında yapılan üç evlilik ittifakının sonuncusu olarak aile tarihçesine dâhil edilmiş ve kesin bilgi sahibi olduğumuz tek örnektir: (1) Erzincan'da, 28 Aralık 1342'de ölen *ulu hatun* ve *presbyterissa*'ya ait seramik bir çinide, Rum mezar kitabesindeki kayıt. Cumont, onun "şüphesiz Komnenosların asil kanından bir prenses veya onların eşi-dostu birkaç büyük aileden bir tanesinin kızı" [ç.n. Fransızca'dan çevirilmiştir] olduğunu öne sürmüştür. Bu görüş oldukça ilgi çekici olabilir, çünkü ortada *ulu hatun*'un, Müslüman komşuları ile evlilik ittifakı geleneğini başlatmış gibi görünen Trabzonlu II. Aleksios'un kızı olabileceği bilgisi vardır, ancak eğer o bir Komnenos ise, adının mezar kitabesinde yer almaması—Konya'nın meşhur diğer Komnenosları gibi—ilginçtir. Belki de adı günümüzde kaybolmuş diğer bir seramik duvar çinisinde olabilir. (2) Bu kitabeden ve Mutahharten'in ittifakından habersiz olan İzzeddin, Brosset'in özet Panaretos çevirisinden yola çıkarak, III. Aleksios'un, 1348 ve 1361 yıllarında Trabzon'u kuşatan Erzincan emiriyle—büyük olasılıkla *ahi Ayna bey*—kızlarından birini evlendirdiği sonucunu çıkarmıştır. Bu varsayımın hiçbir kanıtı yoktur ve 1342'de ölen *ulu hatun* Ahi Ayna Bey'in karısı da olamaz, çünkü deliller onun kocasının ölümünden sonra Erzincan Ortodoks Kilisesinde (sancılı bir dönem yaşıyordu) bir *presbyterissa* (papaz eşi, yardımcısı ?) olduğuna işaret etmektedir. Ancak, kadının nasıl olup da statü değiştirdiği tartışmalı bir konu olmasına karşın, belki de başından beri Rum bir rahibin *ulu hatun*'u olduğu tezi de göz ardı edilmemelidir. (3) Burhaneddin'in (şair, *kadı*; 1381'de kendisini Eretna Sultanı ilan etmiştir ve 1398'de Karakoyunluların elinde ölüp ölmediği belli değildir) emri altında *ahi Ayna bey*'den sonra Erzincan'da Mutahharten başa geçmiştir. Sultan Bayezid, 1401 yılındaki Erzincan kuşatması sırasında Mutahharten'in Trabzonlu eşini ele geçirmiş ve daha sonra serbest bırakmıştır. Timur, Mutahharten'e iktidarı geri vermiştir, fakat büyük oranda gayri Müslimlerden, *gâvurlardan* oluşan kentin Müslümanları (İbn Battuta'nın, kentin Ermeni piskoposunun yöre dışında da sözü geçtiğini vurguladığı gibi) şöyle bir şikâyetinde bulunmuşlardı: "Prens Taharten'in özellikle Hıristiyanlara daha çok değer verdiğini gören Müslümanlar onun [Hıristiyanları] kayırdığını, dahası bu yüzden kiliselerin bile camilerden büyük yapıldığını söyleyerek şikâyetçi olmuşlardır. Bunun üzerine Timur'un Taharten'i çağırarak ona Müslümanların şikâyetlerini bildirmiş olduğu ve Taharten'in de cevap olarak Hıristiyanları kayırdığının doğru olduğunu, çünkü onların ticaret yoluyla kendisine servet kazandırdığını söylediği rivayet edilmiştir. Bu cevap üzerine Timur, Hıristiyanlar arasında pek değer verilen Rum Kilisesinin papazının getirilmesini emretti. Papaz gelince Timur, Konstantinopol Rumlarına ve Pera'daki Cenovalıları karşı duyduğu nefret dolayısıyla, Hıristiyan rahibin derhal dinini değiştirerek Müslüman olmasını emretti, fakat papaz buna razı olmadı. Bunun üzerine Timur, bütün Erzincan Hıristiyanlarının kılıçtan geçirilmesini emretti, fakat Prens Taharten hemen merhamet dilemiş, 9,000 asperlik bir hediye karşılığında onların hayatlarının bağışlanmasını istemiştir... Timur halkın kurtarılması adına Taharten'in ödediği bu hediyeyi kabul etmekle beraber yine de bütün Hıristiyan Kiliselerinin yıkılmasını emretmiştir ..." [Ç.n. Bu metin, Ruy Gonzales de Clavijo, *Anadolu Orta Asya ve Timur, (Embajada a Tamor Lân) Timur Nezdine Gönderilen İspanyol Sefiri Clavijo'nun Seyahat ve Sefâret İzlenimleri*, Tercüme: Ömer Rıza Doğrul, Sadeleştiren: Kâmil Doruk, Konstantinopol 1993, s. 81-82 sayfalarından karşılaştırılarak çevrilmiştir]. Timur, çamur rengi Fırat'tan Erzincan'a tepeden bakan şimdinin harap kalesinin hâkimiyetini ele geçirdi. Müslümanların çoğunlukta olduğu bölgeye (küçük ölçekte ve büyük olasılıkla Bayburt'a da yansiyacak şekilde) hizmet eden Hıristiyan ağırlıklı bu kervan kentinde, ekonomik ve dini gerilimin sürekli devam ettiği bir yapı görülmesi çok da şaşırtıcı değildir. 1314'te üç adet Roma Katolik misyoneri [ç.n. Fransiskan rahibi] Erzincan *meydanında* şehit edildi ve 1316-19'da kentin Rum piskoposu (Trabzon'a tabi olduğu) kilisenin içerisinde kaldığı bu dehşetli durumdan şikâyetçi oldu. Ancak, Mutahharten'in hâkimiyetinde Hıristiyan zanaatkâr ve tüccarları için işler iyi gitmekteydi. Mutahharten, 1404'ten

önce öldü ve “kendisinin yerine geçecek yasal bir erkek evladı yoktu ve karısı ise Trabzon İmparatoru’nun kızı idi.” Clavijo, çev. Le Strange, s. 125, 130 (‘Zaratan’); Aşıkpaşazade, Kreutel, *Vom Hirtenzelt zur Hohen Pforte* (dipnot 68’de sözü edilen), s. 107, 109, 113; Neşî, Unat ve Köymen (dipnot 58’de sözü edilen), I, s. 334-35; İbn Battuta, çev. Gibb (dipnot 52’de sözü edilen), II, s. 437; Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, s. 231, 286, 362-363; Golubovich, *Biblioteca* (dipnot 27’de sözü edilen), II, s. 64-68, 544; III, s. 183-84; M. Bihl, “De duabus epistolis fratrum minorum Tartariae Aquilonaris An. 1323”, *AFrH*, 16 (1923), s. 90; Miklosich and Müler, *Acta et diplomata*, I, s. 83; İzeddin, “Notes sur les Mariages princiers” (dipnot 76’da sözü edilen), s. 151; A. A. M. Bryer, “The Fate of George Komnenos, ruler of Trebizond (1266-1280)”, *BZ*, 66 (1973), s. 334 dipnot 9, 347 dipnot 76; F. Cumont, “Inscription de l’époque des Commènes de Trébizonde”, *Mélanges Pirene*, I (Paris, 1926), s. 67-72; Giesecke, *Quelle* (=Bazm u Razm), s. 45-49, 66-69, 94-111.

¹⁴⁴ ALİ (ULU) BEĞ = Na, IV. Aleksios’un kızı. Bu evlilik ikincil tarihi kaynaklarda uzunca ve saygın bir biçimde yer verilmiştir. En son çalışma: Nicol, *Kantakouzenos*, s. 169. “D’Herbelot, 893” ile başlayan 10 yıllık bir nota sahibim, fakat Barthélemy d’Herbelot, *Bibliothèque Orientale*, ou *Dictionnaire Universal contenant généralement tout ce qui regarde la connoissance des Peuples de l’orient*, 893, Paris 1697 baskısı; Maestricht, 1776; La Haye, 1777-79; Paris 1781, bu evlilikten söz etmez. Uzun sözün kısası, oldukça sık sözü edilen bu evliliği doğrulayacak, Chalkokondyles, Bonn ed., s. 462’den başka orijinal bir kaynak bulmayı başaramadım ki olay burada da net verilmemiştir. Bu sebepten, bu ittifaka şüpheyle yaklaşmak gerekir. Yine de, Uzun Hasan’ın gerçek annesi Ermeni Sara *hatun*’du: Aşıkpaşazade, çev. Kreutel, s. 225.

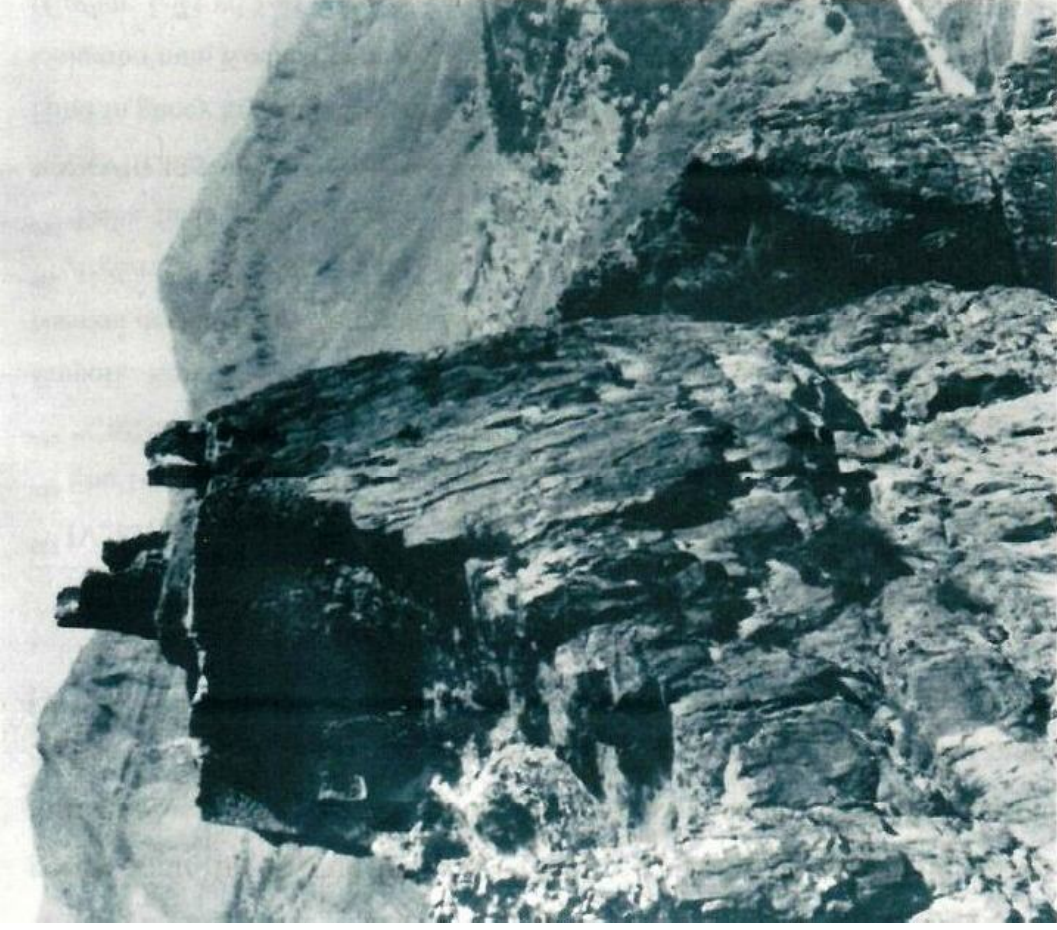
¹⁴⁵ CİHANŞAH = Na, IV. Aleksios’un kızı. Chalkokondyles, Bonn ed., s. 462.

¹⁴⁶ THEODORA = UZUN HASAN ve onların çocukları. Theodora, 1457’de nişanlandı ve 1458’de belki de Diyarbekir’de evlendi (kardeşi David *nymphostolos*’luk yapıyordu), sarayını Harput’a kurdu ve 1478’de Uzun Hasan’ın ani yenilgisini takiben ölümünün ardından Diyarbekir’e çekildi ve daha sonra orada Aziz George (Mar Jurjis)’un Jacobite Kilisesinde defnedildi. Bu Trabzonlu-Müslüman evlilikleri arasında en meşhur olanıdır ki bu evlilik nedeniyle Theodora, Akkoyunlu liderinin *uhu hatun*’u oldu ve kimi şartların yeniden düzenlenmesine neden olan tek ittifak olarak yerini aldı. Bu şartlar şunları kapsamaktadır: (1) Drahoma, ‘Kapadokya’dan değil (II. Mehmed’e aceleyle kabul ettirildiği gibi), Osmanlı *defter*lerinin ortaya çıkardığı gibi imparatorluk mülkü ve Maçka ve Sürmene *banda*’larında yer alan Halanik ve Sesera köylerindeki manastır arazileri arasından seçilecekti; (2) Başlık parasına karşılık olarak Uzun Hasan Trabzon’u bir tür koruma altına aldı, ancak 1461’de bunu yapmakta başarısız oldu; (3) Theodora’nın bir Hıristiyan olarak kalma, bir şapelinin olması, ev işlerini görmek için Trabzonlu hizmetliler bulundurması ve yöredeki Hıristiyanların koruyucusu olma hakkına sahip olacaktı; (4) Son olarak da Theodora Akkoyunluların dış ilişkileri üzerinde söz hakkına (büyük olasılıkla alışılmadık) sahip olacaktı. 15. yüzyılın son dönemlerinde ülkeye gelen bir İtalyan ziyaretçi grubu Theodora’yı “çok güzel, dönemin en güzel kadını ve güzelliğinin söylentisi İran’a kadar ulaşmış” olarak betimler; o “Hıristiyan inancında kalmak koşuluyla” evlendi; “bu *Despina* dünyadaki en dindar kadındı, daima iyi bir Hıristiyan olarak kaldı ve her gün Rum tarzında ayin yaptırır ve büyük bir bağlılıkla bu ayinlere katılırdı”; “bizim gerçek dinimizin emrettiği kutsal görevleri yerine getirmesi için din işlerinden sorumlu bir papazı vardı” (teknik olarak o ve babası aynı İtalyan ziyaretçileri gibi, Roma kilisesine bağlıydılar); “ayrıca, birçok genç bakire ve yüksek mevkideki soyluların kızlarını da buraya beraberinde getirmişti”; Harput “nüfusunun büyük bir bölümü Rumlar ve *cologierilerden*—adı geçen hanımefendiye eşlik edenler—oluşmaktaydı.” Spandugino, Theodora’nın bir kuzin ve kuzeninin (1461’de doğan George) Uzun Hasan’a katıldıklarını, George’un Müslüman olduğunu, sonra vaz geçtiğini ve ‘Giurgiubei’ (belki Gürcü II. Constantine [1479-1505]) tarafından kendisine bir eş verildiğini iddia etmektedir. Bu hikâyenin doğruluğu kesin değildir, ancak 1463’te Theodora, son Büyük Komnenos David’in oğlu ya da yeğeninin kendi sarayında güvenliğini sağlamak için talihsiz bir girişimde bulunmuştur. Uzun Hasan’ın

günümüzde Akçakale] geldi... Bazı gelin adaylarını da beraberinde getirdi...
Ve ertesi gün, yani Pazar günü, yağmur altında Trabzon'a girdiler...

1465–66 yılında Venedik'e ve 1474'te Moldovya'lı III. Büyük Stephen'e karşı yaptığı diplomatik girişimlerin arkasında Theodora'nın olduğu görülmektedir. Trabzon'un Moldavya ile de başka bağlantıları vardı, çünkü yakın bir geçmişte Trabzon bu ülkeye koruyucu bir Azizi—Yeni John'u—bağışlamıştı ve Stephen da ayrıca 1426'da David Komnenosla evlenen bir adaşın kuzini olan Gotthia'lı Maria ile evlenmişti. Theodora ile Uzun Hasan bir İtalyan ziyaretçileri ile ülkenin dış ilişkilerini tartışmaya hazırlardı, hatta “her iki majesteleri de yatakta olduğunda bile ki bu duruma ne Müslüman ne de Hıristiyan Kralları göz yumabilirdi, hatta karşılardaki en yakın akrabaları olsa bile.” Theodora'nın Diyarbakir, Aziz George'daki mezarı (1883'de bozulmuş ve günümüzde kaybolmuştur) 1507'de bir İtalyan'a gösterilmiştir; Theodora “kasıtlı bir biçimde, kilise kapı girişinde bulunan direklerin altındaki toprağa gömüldü ve mezarının üzerinde yarım metre yüksekliğinde, yarım metre genişliğinde ve yaklaşık birbuçuk metre uzunluğunda tuğla ve topraktan yapılmış kutu gibi bir şey bulunmaktadır”. Theodora'nın oğlu Yakup'un, Uzun Hasan'ın (1478-90) halefi Yakup ile aynı kişi olmadığı bellidir, fakat kendisi büyük olasılıkla 1478'de Uzun Hasan'ın Müslüman eşlerinden biri tarafından öldürülmüştür. 1500'de Trabzon'dan hak isteyen diğer bir oğulun tanınması için batılı bir girişim gerçekleşmiştir. Kız evlatlardan Mar(t)a, Akkoyunluları yenen ve (1501'den itibaren) İran Safevi Şahlığının ilk hükümdarı olan İsmail'in annesidir. Evlenmemiş olan iki kızı ise Şam'a gitmiştir ki orada bir İtalyan haklarında şöyle yazmaktadır: “ben şahsen onlarla anneleri Kraliçe *Despinacaton*'dan öğrendikleri Trabzon Rumcasıyla sohbet ettim.” Burada Caterino Zeno onlarla 1512'de karşılaştı; birbirlerini akraba bildiler ve hanedanlıklarının yarım yüzyıldan fazla bir zaman önce yitirdiği Trabzon İmparatorluğu'ndan söz ettiler. Chalkokondyles, Bonn ed., s. 490, 497; Doukas, ed. Grecu, s. 425; F. Babinger, *Mahomet II le Conquérant et son temps, 1432-1481* (Paris, 1954), s. 229; Gökbilgin, “Trabzon”, (dipnot 22'de *sözü edilen*), s. 317, 320; Caterino Zeno, Isafat Barbaro, Antonio Contarini and a ‘Merchant in Persia,’ *Travels to Tana and Persia*, Hakluyt Society, 1. seri, 49 (London, 1883), s. 9, 12-14, 16, 18, 41 dipnot 4, 43, 74 dipnot 1, 146 dipnot 6, 173-74, 178-79, 183; Isafat Barbaro, *Viaggi fatti da Vinetia* (dipnot 26'da *sözü edilen*), 48^v; V. Laurent, “Le Vaticanus latinus 4789,” *REB*, 9 (1951), s. 88-89; Ch. Diehl, “Cathérine ou Théodora?,” *BZ*, 22 (1913), s. 88-89; Aynı Yazar, *Dans l'Orient Byzantin* (Paris, 1917), s. 203-27 (= “La Princesse de Trébizonde,” *Revue de Paris*, 1 October 1912); V. Minorsky, “La Perse au XVe siècle entre la Turquie et Venise,” *Orientalia Romana*, 1 (1958), s. 99-117; Jorga, *Notes et extraits* (dipnot 262'da *sözü edilen*), V (Paris-Bucharest, 1916), s. 328; Hinz, *Uzun Hasan*, s. 29-30, 57, 63, 80, 95, 100, 105; M. Kurşanskis, “Une alliance problématique au XVe siècle. Le Mariage de Valenza Comnena, fille d'un empereur de Trébizonde, à Niccolo Crispo, Seigneur de Santorin”, *’Αρχ.Πόντ.*, 30 (1971), s. 94-106; N. Iorga, *Studii istorice asupra Chilieî si Cetății-Albe* (Bucharest, 1899), s. 121; A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea* (Cambridge, Mass., 1936), s. 282; P. Năsturel, “Une prétendue œuvre de Grégoire Tsamblak: “Le Martyre de Saint Jean le Nouveau”, *Actes du Premier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes*, VII (Sofia, 1971), s. 345-51.

¹⁴⁷ ANNA = ZAGAN PAŞA. Chalkokondyles, Bonn ed., s. 527; Babinger, *Mahomet II*, s. 262. Efsaneye göre kadın Trabzon'un güneyindeki dağlara kaçmıştır. A. Bryer, “Trebizond and Serbia”, *’Αρχ.Πόντ.*, 27 (1966), Bryer, Isaac ve Winfield, “Nineteenth-century monuments”, pt. 4, s. 148.

Tzaritcha (Çarçha)

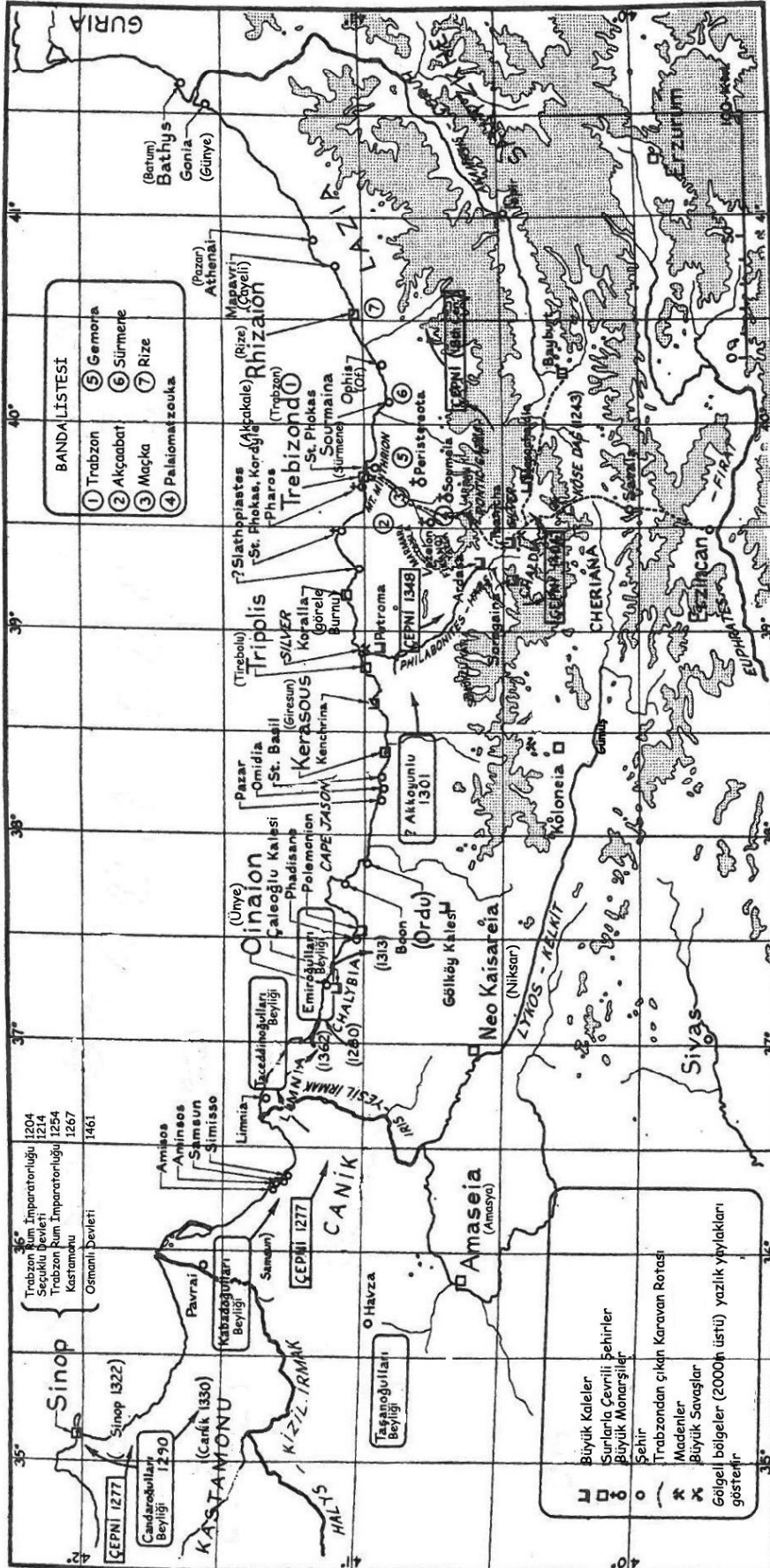
Pontus Yağmur Ormanları

Pontus Kapısındaki Yazlık Mera

Bir Kış Beyliği: Limnia

Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkmen Komşuları (Harita: Richard Anderson)

